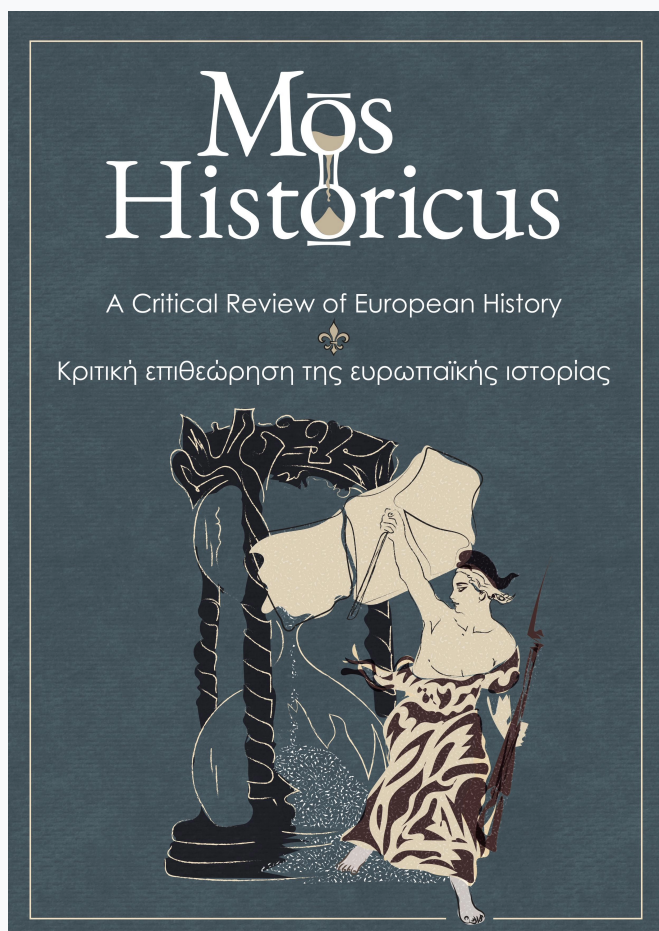

Mos Historicus: Κριτική Επιθεώρηση της Ευρωπαϊκής Ιστορίας

Τόμ. 2, Αρ. 1 (2024)

Mos Historicus: Κριτική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκής Ιστορίας

Επαναστάσεις, εξορία, φιλανθρωπία και
οικουμενικότητα κατά τον 19ο αιώνα

Μαρία-Κωνσταντίνα (Μαριτίνα) Λεοντσίνη

doi: [10.12681/mh.38754](https://doi.org/10.12681/mh.38754)

Copyright © 2024, Mos Historicus: Κριτική Επιθεώρηση της
Ευρωπαϊκής Ιστορίας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λεοντσίνη Μ.-Κ. (Μαριτίνα). (2024). Επαναστάσεις, εξορία, φιλανθρωπία και οικουμενικότητα κατά τον 19ο αιώνα: Οι περιπτώσεις της Marie Esperance von Schwartz και της Cristina Trivulzio di Belgiojoso. *Mos Historicus: Κριτική Επιθεώρηση της Ευρωπαϊκής Ιστορίας*, 2(1), 78–115. <https://doi.org/10.12681/mh.38754>

Επαναστάσεις, εξορία, φιλανθρωπία και
οικουμενικότητα κατά τον 19ο αιώνα: Οι
περιπτώσεις της Marie Esperance von Schwartz και
της Cristina Trivulzio di Belgiojoso

Revolutions, Exile, Philanthropy, and universality in
the Long 19th Century: The Cases of Marie Esperance
von Schwartz and Cristina Trivulzio di Belgiojoso

Μαρία-Κωνσταντίνα (Μαριτίνα) Γ. Λεοντσίνη*

Maria-Konstantina (Maritina) G. Leontsini

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στο άρθρο αυτό εξετάζεται η πρακτική της εκούσιας ή αναγκαστικής εξορίας ως αποτέλεσμα των ευρωπαϊκών επαναστάσεων του 1848. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρείται μια σύντομη επισκόπηση της πρακτικής της εξορίας κατά τον 19ο αιώνα μέσα από τη μελέτη των περιπτώσεων δύο γυναικών που συνδέθηκαν με τα επαναστατικά κινήματα της περιόδου, της Marie Esperance Brandt von Schwartz (περισσότερο γνωστής με το συγγραφικό ψευδώνυμο Elpis Melena) και της Cristina Trivulzio di Belgiojoso, εντάσσοντάς τες στο πλαίσιο του «διεθνούς εθελοντισμού και πατριωτισμού». Η Schwartz υπήρξε υποστηρίκτρια των προσπαθειών των Ιταλών πατριωτών για την Ιταλική Ενοποίηση και στενή φίλη του Giuseppe Garibaldi. Ταξίδεψε στην Ιταλία και την Ελλάδα, επιδιόσκουσα σε φιλανθρωπικό έργο, ενώ συνέδραμε και στον αγώνα των Κρητών κατά την εξέγερση του 1866-69. Η Belgiojoso αφιέρωσε τη δράση της στον αγώνα για την Ιταλική Ενοποίηση κατά τη διάρκεια τόσο των επαναστάσεων του 1830 όσο και του 1848, ενώ συνδέθηκε, λόγω του κοινού τους οράματος, με

* Η Μαριτίνα Λεοντσίνη έχει λάβει μεταπτυχιακό τίτλο στην «Πρώιμη Νεότερη Ιστορία» από το Πανεπιστήμιο του Σέφιλντ. Είναι διδάκτωρ Πρώιμης Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και μεταδιδακτορική ερευνήτρια στο τμήμα ΙΦΕ του ΕΚΠΑ. e-mail: maritinaleontsini@gmail.com

Maritina Leontsini earned a MA in Early Modern History from the University of Sheffield. She holds a doctorate degree in Early Modern European History from the University of Athens (NKUA), and she is a postdoctoral researcher at the Department of History and Philosophy of Science, NKUA. e-mail: maritinaleontsini@gmail.com

τον Giuseppe Mazzini. Εξαιτίας της δράσης της οδηγήθηκε δύο φορές στην εξορία, μεταβαίνοντας κατά τη δεκαετία του 1830 στο Παρίσι και κατά τη δεκαετία του 1850 στη Μικρά Ασία. Με το συγγραφικό της έργο συνέβαλε καθοριστικά στη διεθνή αναγνώριση τόσο του φαινομένου της εξορίας των Ιταλών πατριωτών όσο και στην ευρεία συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας για απελευθέρωση και ενοποίηση της Ιταλίας. Το άρθρο τοποθετεί αυτές τις δύο γυναίκες μέσα στο κοινωνικοϊστορικό πλαίσιο της περιόδου και εξετάζει την εμπρόθετη δράση που ανέπτυξαν παρά τα εμπόδια που έθετε το φύλο τους.

Λέξεις κλειδιά: Ιταλική Ενοποίηση, εξορία, νεότερη Ιταλία, ταξιδιωτική λογοτεχνία, Marie Esperance von Schwartz, Cristina Trivulzio di Belgiojoso

ABSTRACT: This article examines the practice of voluntary or forced exile as a result of the European revolutions of 1848. More specifically, a brief overview of the practice of exile in the 19th-century is attempted through the study of the cases of two women who were associated with the revolutionary movements of the period: Marie Esperance Brandt von Schwartz (better known by her pen name Elpis Melena) and Cristina Trivulzio di Belgiojoso, situating them within the context of “transnational voluntarism and patriotism”. Schwartz was a supporter of the efforts of the Italian patriots for an Italian Unification and a close friend of Giuseppe Garibaldi. She travelled to Italy and Greece, engaging in philanthropic work, and she aided the Cretan revolt of 1866-69. Belgiojoso dedicated her actions to the national cause of the Italians during the revolutions of both 1830 and 1848 and was associated with Giuseppe Mazzini due to their shared vision. Due to her activities, she was exiled twice, moving to Paris in the 1830s and to Asia Minor in the 1850s. Through her work as a writer, she significantly contributed to the international recognition of the phenomenon of Italian patriots’ exile and to the development of widespread awareness for the necessity of Italy’s liberation and unification. The article situates these two women within the sociohistorical context of the period and examines their active role as agents despite the obstacles posed by their gender.

Keywords: Risorgimento, exile, modern Italy, travel literature, Marie Esperance von Schwartz, Cristina Trivulzio di Belgiojoso

Εισαγωγικά

Το ζήτημα των προσπαθειών για την Ιταλική Ενοποίηση απασχόλησε σε μεγάλο βαθμό την ιστοριογραφία, με το βάρος όμως να δίνεται στη μελέτη κυρίως ανδρών αγωνιστών και εκπροσώπων του Risorgimento, όπως ο Camillo Benso di Cavour, ο Giuseppe Mazzini και ο Giuseppe Garibaldi. Όπως σημειώνει η Lucy Riall, οι μελέτες του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού για την Ιταλική Ενοποίηση ήταν προσανατολισμένες στον ηρωισμό που πήγαζε από το εθνικό συναίσθημα και συνέδεαν την ανάδειξη του Risorgimento με την «ηγεμονία του εθνικισμού». Από τα μέσα όμως του 20ού αιώνα η πρακτική αυτή άλλαξε και σταδιακά οι ιστορικοί έπαυσαν να βλέπουν το Risorgimento μέσα από μια εθνικιστική οπτική γωνία αλλά ως ένα ζήτημα που έπρεπε να εξετασθεί από την πλευρά της πολιτικής και της ιστορίας των ιδεών και μέσα από τη μελέτη και άλλων πρωτογενών πηγών, όπως λ.χ. των επιστολών.¹ Παράλληλα, μελέτες ανέδειξαν και τη γυναικεία δραστηριότητα σε αυτό το πατριωτικό κίνημα, προβάλλοντας όψεις συμμετοχής γυναικών τόσο από το πεδίο της ιδιωτικής σφαίρας όσο και της δημόσιας.²

Το άρθρο αυτό έχει ως επίκεντρο δυο μελέτες περίπτωσης, αυτών της Marie Esperance Brandt von Schwartz και της Cristina Trivulzio di Belgiojoso, καθώς και οι δύο αυτές περιπτώσεις γυναικών έχουν άμεση σύνδεση με τον αγώνα για την ιταλική ανεξαρτησία. Η Ιταλική Ενοποίηση στηρίχθηκε από ένα δίκτυο γυναικών που κατά κύριο λόγο προέρχονταν από τις μεσαίες κοινωνικές τάξεις, ενώ βρίσκονταν και εκτός της Ιταλικής Χερσονήσου, έχοντας δημιουργήσει κανάλια στήριξης του Αγώνα. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις πέντε γυναικών, της Jessie White Mario, της Giorgina Craufurd Saffi, της Sara Nathan, της Julia Salis Schwabe και της Mary Elizabeth Chambers, που από τη Μ. Βρετανία συνδέθηκαν με τον Giuseppe Mazzini και τον Giuseppe Garibaldi και συνέβαλαν με ποικίλους τρόπους στον αγώνα για την

¹ Lucy Riall, *Risorgimento: The History of Italy from Napoleon to Nation State*, Red Globe Press, Νέα Υόρκη 2009², σ. 117-119.

² Silvana Patrica και Lucy Riall, «Introduction: Revisiting the Risorgimento», στο Silvana Patrica και Lucy Riall (επιμ.), *The Risorgimento Revisited: Nationalism and Culture in Nineteenth-Century Italy*, Palgrave MacMillan, Νέα Υόρκη 2012, σ. 4.

επίτευξη της Ιταλικής Ενοποίησης.³ Υπάρχουν πολλά παραδείγματα γυναικών που από την εξορία ή ακόμη και ως επισκέπτριες στην Ιταλία για λόγους εργασίας, όπως η Αμερικανίδα δημοσιογράφος και πολεμική ανταποκρίτρια στη *New York Tribune* Margaret Fuller⁴, συμμετείχαν με δράσεις τους στις προσπάθειες για την Ιταλική Ενοποίηση και ξεχώρισαν λόγω των πολιτικών τους επιλογών ως δρώντα πρόσωπα και μάλιστα ως γυναίκες που λάμβαναν αποφάσεις που για την περίοδο αυτή δεν ήταν εύκολο ή, μάλλον, δεν ήταν ιδιαίτερα αποδεκτό να λαμβάνονται από γυναίκες. Ξεχώρισαν ως άτομα σε προσωπικό και σε κοινωνικό επίπεδο λόγω των ιδεών τους, της ενασχόλησής τους με την πολιτική αλλά και των μεμονωμένων πρωτοβουλιών τους. Διεκδικούσαν τόσο την κοινή ελευθερία όσο και την ατομική.⁵ Σε αυτή την κατηγορία γυναικών εντάσσονται και οι δύο γυναίκες που εξετάζονται σε αυτό το άρθρο.

Σημειώνεται πως οι φιλανθρωπικές πράξεις που οργανώνονταν από γυναίκες προσέφεραν τη δυνατότητα αλλά και την ασφάλεια στις γυναίκες να δραστηριοποιηθούν στη δημόσια σφαίρα τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική. Το πρότυπο δράσης των γυναικών αυτών εδραζόταν σε αυτό της «δημοκρατικής μητρότητας» ή, περισσότερο ορθά, στο πλαίσιο της «δημοκρατικής συζύγου και μητέρας», εντός του οποίου τους δινόταν η νομιμοποίηση να δρουν και εκτός της οικιακής σφαίρας, στηρίζοντας λαούς και ανθρώπους οι οποίοι συνήθως βρίσκονταν υπό πολύ δύσκολες συνθήκες λόγω ξένων κυριαρχιών, συνθηκών πολέμου και αγώνων για αστικές ελευθερίες ή εθνική ολοκλήρωση. Η «πατριωτική μητρότητα» αποτελούσε εντούτοις μια κοινωνική κατασκευή που άφηνε τελικά ανεπηρέαστη την κατεστημένη έμφυλη κατάσταση, δίνοντας βέβαια περαιτέρω διεξόδους στις γυναίκες για συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα.⁶ Ακόμη, πρέπει να επισημανθεί η συμβολή του χριστιανικού

³ Diana Moore, *Transnational Nationalists: Cosmopolitan Women, Philanthropy, and Italian State-Building, 1850-1890*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, The City University of New York, Νέα Υόρκη 2018, σ. 24-29.

⁴ Για τα επαναστατικά δίκτυα στην Ευρώπη και τον ρόλο της Margaret Fuller, πρβ. *Margaret Fuller Transnational Archive, CERES: Exhibit Toolkit with help from the Digital Scholarship Group at the Northeastern University Library*, <https://fullerarchive.northeastern.edu/key-figures/giuseppe-mazzini/> (Τελευταία πρόσβαση: 15.11.2023).

⁵ Για παραδείγματα γυναικών πατριωτισσών που είχαν ενεργό ρόλο στο Risorgimento κατορθώνοντας να υπερπηδήσουν τους περιορισμούς που ορίζονταν από την κοινωνία λόγω του φύλου τους, βλ. Laura Guidi, «Nobili o maledette? Passioni del Risorgimento fra tracce biografiche, narrazioni canoniche, riscritture», *Meridiana*, 69 (2010), σ. 115-122.

⁶ Rosemarie Zaggarri, *Revolutionary Backlash: Women and Politics in the Early American Republic*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 2007, σ. 5· Nadia Maria Filippini, «Donne sulla scena politica: dalle Municipalità del 1797 al Risorgimento», στην ίδιας (επιμ.), *Donne sulla scena pubblica. Società e politica in Veneto tra Sette e Ottocento*, FrancoAngeli, Μιλάνο 2006, σ. 81-83.

δόγματος στη σταδιακή ανάπτυξη ενός διεθνικού γυναικείου φιλανθρωπικού κινήματος, αφού πολλές προτεστάντισσες γυναίκες αφοσιωμένες στον σκοπό της χριστιανικής φιλανθρωπίας μετέβησαν στην Ιταλία, πριν αλλά και μετά την Ιταλική Ενοποίηση, ώστε να διευκολύνουν κοινωνικές ομάδες που είχαν βρεθεί σε δυσχερή κατάσταση λόγω των αλλαγών που οι επαναστάσεις αλλά και η αυστριακή κυριαρχία επέφερε στις ζωές τους. Συχνά ορισμένες από τις γυναίκες αυτές εντάσσονταν και στον κύκλο του Mazzini, όπου άρχισαν να αναπτύσσονται και κάποια πρωτο-φεμινιστικά ιδανικά.⁷

Οι επαναστάσεις γενικότερα του 19ου αιώνα έχουν ιδιαίτερη σημασία για την ευρωπαϊκή αλλά και την παγκόσμια ιστορία. Πιο συγκεκριμένα, όμως, οι επαναστάσεις του 1848, όπως υποστηρίζει ο Christopher Clark, προώθησαν εκτεταμένη ανταλλαγή ιδεών και την καθιέρωση της συνταγματικής αλλαγής, ενώ παράλληλα οδήγησαν στην εδραίωση πολιτικών κινήμάτων που εκδηλώθηκαν τις επόμενες δεκαετίες στην Ευρώπη. Η έκταση των επαναστάσεων του 1848 ήταν ευρύτατη και η εκδήλωσή τους ταυτόχρονη⁸, ενώ μπορεί να ειπωθεί ότι αποτέλεσαν τρόπον τινά συνέχιση του επαναστατικού αναβρασμού που προκάλεσαν οι «φιλελεύθερες μεσογειακές επαναστάσεις» που είχαν ξεσπάσει προγενέστερα στην Ισπανία, την Πορτογαλία, την Ελλάδα και την Ιταλία. Αυτό που μπορούμε να παρατηρήσουμε είναι πως την περίοδο αυτή κυριαρχούσε ιδεολογικά ο «διεθνής εθελοντισμός», που ξεπερνούσε τα στενά όρια ενός μόνο έθνους ή ενός μόνο λαού και εντασσόταν σε ένα πλαίσιο που αφορούσε «την αντίληψη ενός επαναστατικού κοσμοπολιτισμού», όπως εύστοχα χαρακτηρίζει ο Αντώνης Λιάκος τον στόχο για ελευθερία όλων των ευρωπαϊκών εθνών.⁹

Αυτό που παρατηρείται είναι πως κατά τον 19ο αιώνα υπήρχε μεγάλη διακίνηση ανθρώπων με ιδέες που είχαν ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις. Καθοριστικός παράγοντας για τις ανταλλαγές αυτές ήταν η θάλασσα. Η Μεσόγειος, ως μέρος του Ωκεανού, ήταν ένας τόπος αλλά και ένα μέσο κινητικότητας και συνεχούς διακίνησης ιδεών. Αποτέλεσε το σημείο εκκίνησης ταξιδιών με διαφορετικές αφετηρίες, προορισμούς και στόχους, ταξιδιών ανταλλαγής εμπορευμάτων και

⁷ Moore, *Transnational Nationalists*, ό.π., σ. 24-29· Anne Summers, «British Women and Cultures of Internationalism, c. 1815-1914», στο David Feldman και Jon Lawrence (επιμ.), *Structures and Transformations in Modern British History: Essays for Gareth Stedman Jones*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2011, σ. 187-209.

⁸ Christopher Clark, «Why Should We Think about the Revolution of 1848 Now?», *London Review of Books*, 41:5 (7 Μαρτίου 2019), <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v41/n05/christopher-clark/why-should-we-think-about-the-revolutions-of-1848-now> (Τελευταία πρόσβαση: 5.11.2023).

⁹ Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα 1859-1862*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ. 136.

εμπειριών κάθε μορφής, κοινωνικών και επαγγελματικών, που διαπερνούσαν τα στενά ευρωπαϊκά όρια.¹⁰ Παρατηρείται πως η ανάδυση του εθνικισμού αυτή την περίοδο δεν περιοριζόταν στο στενό πλαίσιο μιας χώρας και ενός έθνους αλλά λάμβανε συχνά οικουμενικές διαστάσεις, ήταν δηλαδή ένας κοσμοπολίτικος εθνικισμός, ο οποίος συμπλεκόταν παράλληλα με τον ευρωπαϊκό ρομαντισμό.¹¹ Κατά την περίοδο δηλαδή αυτή, εκτός από την ανάδυση της ιδέας του έθνους, διαμορφώθηκαν παράλληλα και άλλες μορφές ταυτοτήτων, οι οποίες δεν ήταν απαραίτητα εθνικές αλλά διέπλασσαν την ταυτότητα του «κοσμοπολίτη», ταυτότητα που ξεπερνούσε τα στενά όρια των εθνών. Έτσι, κατ' αυτή την περίοδο άνδρες και γυναίκες αισθάνονταν την ανάγκη να υπερασπιστούν στο όνομα της ελευθερίας άλλους λαούς, με τους οποίους δεν είχαν κάποια άμεση σύνδεση, και να συμπορευθούν μαζί τους στον αγώνα τους για εθνική ολοκλήρωση.¹²

Η υπό εξέταση περίοδος βρίθει, λοιπόν, από ανταλλαγές ιδεών και ανθρώπων (πολιτικών εξόριστων, προσφύγων και μεταναστών). Μάλιστα, εφόσον στα ζητήματα που εξετάζονται δοθεί έμφαση στην παρουσίαση της κινητικότητας που υπήρχε κατά τον 19ο αιώνα στη Μεσόγειο, είναι δυνατόν να αναδειχθούν κοινές εμπειρίες σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, στο οποίο οι επαναστατικές ιδέες διακινούνταν όπως και οι άνθρωποι. Τα παραπάνω καθιστούν τη μελέτη των ταξιδιών, των περιηγήσεων και, κυρίως, των περιόδων εξορίας των Ευρωπαίων γυναικών από τον 18ο έως και τον 20ό αιώνα ένα ενδιαφέρον αντικείμενο μελέτης. Το πεδίο αυτό έχει άλλωστε συγκεντρώσει το ενδιαφέρον των ερευνητών και των ερευνητριών τα τελευταία χρόνια, συνιστώντας ένα σχετικά νέο πεδίο έρευνας μέσω του οποίου είναι δυνατό να αναδειχθούν ενδιαφέροντες όψεις και προβληματισμοί σχετικά με τη σύνδεση των ταξιδιών και των περιηγήσεων με τις επαναστάσεις, το φύλο, τις ταυτότητες ανδρών και γυναικών, τη

¹⁰ Christos Aliprantis, «Lives in Exile: Foreign Political Refugees in Early Independent Greece (1830-53)», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 43:2 (2019), σ. 243-244· Maurizio Isabella και Konstantina Zanou (επιμ.), *Mediterranean Diasporas: Politics and Ideas in the Long Nineteenth Century*, Bloomsbury, Λονδίνο 2016· Konstantina Zanou, *Transnational Patriotism in the Mediterranean, 1800-1850: Stammering the Nation*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2018· Paul Ginsborg, «European Romanticism and the Italian Risorgimento», στο Patrica και Riall (επιμ.), *ό.π.*, σ. 18-19.

¹¹ Lucy Riall, «Offshore Nation: Italians 'Overseas' in the Nineteenth-Century World», *Storica*, 83 (2022), σ. 26-27.

¹² Dana Gooley, «Cosmopolitanism in the Age of Nationalism, 1848-1914», *Journal of the American Musicological Society*, 66:2 (2012), σ. 523-524. Για το ζήτημα του «κοσμοπολίτικου εθνικισμού» κατά τον 19ο αιώνα, βλ. Daniel S. Malachuk, «Nationalist Cosmopolitics in the Nineteenth Century», στο Diane Morgan και Gary Banham (επιμ.), *Cosmopolitics and the Emergence of a Future*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2009, σ. 139-162.

διεθνικότητα, την παγκοσμιότητα αλλά και τη στάση των ανθρώπων εντός διαφορετικών περιβαλλόντων, μακριά από την πατρίδα τους.¹³

Ταξιδιωτική λογοτεχνία: μεταξύ της εξερεύνησης και της εξορίας

Η ιστορία των γυναικών ταξιδιωτισσών και των ταξιδιωτικών τους εμπειριών δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται απλά και μόνο ως μια ανεξερεύνητη μέχρι σήμερα και λιγότερο ορατή και ενδιαφέρουσα όψη της ιστορίας του 18ου και του 19ου αιώνα, αλλά ως εργαλείο ανάδειξης ευρύτερων –ιδιαίτερου ιστορικού ενδιαφέροντος– ζητημάτων και προβληματισμών των ανθρώπων της περιόδου, κυρίως όμως του σύγχρονου ανθρώπου.¹⁴ Οι ταξιδιωτικές εμπειρίες γυναικών αναδείχθηκαν ως αντικείμενο μελέτης ιδίως μετά τη δεκαετία του 1970 και το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα, όταν πολλοί ιστορικοί και κριτικοί της λογοτεχνίας στράφηκαν προς την εξέταση των ταξιδιωτικών βιβλίων που είχαν γραφτεί από γυναίκες. Έως τότε τα ταξιδιωτικά βιβλία θεωρούνταν ένα κατά κύριο λόγο ανδρικό λογοτεχνικό είδος, λόγω της αυξημένης δυνατότητας που είχαν οι άνδρες να ταξιδεύουν, εξαιτίας του φύλου τους.¹⁵

Τα ταξίδια, ως πολιτική πρακτική, αποτελούσαν μια «μικρή επανάσταση» των γυναικών κατά την υπό εξέταση περίοδο. Αυτό ίσχυε ακόμη περισσότερο όταν γυναίκες που αναγκάζονταν ή επέλεγαν να ταξιδέψουν κατέγραφαν παράλληλα τις σκέψεις και τις εμπειρίες τους, φτάνοντας μάλιστα και στην έκδοσή τους. Μπορεί η απομάκρυνση από την πατρίδα να φαντάζει ως μια εξαίρεση στον κανόνα που ήθελε

¹³ Το αντικείμενο αυτό αναπτύχθηκε από τη δεκαετία του 1980 και εξής, βλ. Edward Said, *Orientalism*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1978· Sara Mills, *Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*, Routledge, Λονδίνο 1991· Mary Luise Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, Routledge, Λονδίνο 1992· Tim Youngs, *Travelers in Africa: British Travelogues, 1850-1900*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1994· Carl Edward Thompson, *The Routledge Companion to Travel Writing*, Routledge, Λονδίνο 2016· Mirella Agorni, *Translating Italy for the Eighteenth Century: British Women, Translation and Travel Writing (1739-1797)*, Routledge, Άμπινγκτον και Νέα Υόρκη 2002· Tim Youngs, *The Cambridge Introduction to Travel Writing*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2013· Benjamin Colbert, «British Women's Travel Writing 1780-1840: Bibliographical Reflections», *Women's Writing*, 24:2 (2017), σ. 151-169. Επίσης, για τη μελέτη των ταξιδιωτικών έργων Αγγλίδων ταξιδιωτισσών χρήσιμη είναι η βάση δεδομένων *Women's Travel Writing, 1780-1840: A Bio-Bibliographical Database*, η οποία δίνει πρόσβαση σε πλήρη αρχεία βιβλίων που εκδόθηκαν στην Αγγλία και την Ιρλανδία την περίοδο 1780-1840, ενώ είναι διανθισμένη με σημειώσεις, βιογραφίες των συγγραφέων και των εικονογράφων αλλά και links σε ψηφιακές εκδόσεις, βλ. <https://btw.wlv.ac.uk/> (Τελευταία πρόσβαση: 28.3.2024).

¹⁴ Το πρόσφατο τεύχος του περιοδικού *Genesis. SIS*, που εκδίδεται από την Ιταλική Εταιρεία των Γυναικών Ιστορικών (Società Italiana delle Storiche – SIS), επικεντρώνεται στη θεματική «Ταξίδια και φύλο» (2023), βλ. https://www.societadellestoriche.it/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=255&Itemid=143 και <https://societadellestoriche.it/2023/10/04/genesis-2023-xxii-1-viaggi/> (Τελευταία πρόσβαση: 15.11.2023).

¹⁵ Carl Thompson, *Travel Writing*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2011, σ. 3.

τις γυναίκες να μην ταξιδεύουν με ευκολία στο εξωτερικό, όμως κατά την περίοδο από τον 17ο έως και τον 19ο αιώνα πάνω από έξι χιλιάδες γυναίκες είχαν ταξιδέψει στην Ανατολή. Από αυτές, οι διακόσιες σαράντα κατέγραψαν και δημοσίευσαν την εμπειρία από τις περιηγήσεις τους σε ταξιδιωτικά βιβλία ή άρθρα.¹⁶ Όσον αφορά την Ιταλία πάντως, κατά τον 19ο αιώνα τα ταξίδια συμπλέκονταν με την εξορία, ένα φαινόμενο που επηρέασε σε μεγάλο βαθμό άνδρες και γυναίκες που προέρχονταν από τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, είχαν λάβει καλή εκπαίδευση και είχαν την οικονομική δυνατότητα να αντεπεξέλθουν στο κόστος των μετακινήσεων εκτός της Ιταλικής Χερσονήσου και στις δυσκολίες του εκτοπισμού.¹⁷ Σε κάθε περίπτωση, όπως σημειώνει ο Mark Cocker, «το ταξίδι αποτελεί μια από τις κυριότερες πόρτες προς την ανθρώπινη ελευθερία και το ταξιδιωτικό βιβλίο το μέσον με το οποίο οι άνθρωποι χαιρέτιζαν αυτή την ελευθερία»¹⁸, ακόμη και αν σε πολλές περιπτώσεις τα ταξίδια πραγματοποιούνταν για επιτακτικούς λόγους, όπως στην περίπτωση της εξορίας, και όχι για λόγους αναψυχής ή μόρφωσης.

Σύμφωνα με την Ειρήνη Καμπερίδου, η γυναικεία ταξιδιωτική λογοτεχνία και, κατ' επέκταση, οι γυναίκες που πραγματοποιούσαν ταξίδια μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες, παρότι είχαν ως κοινό χαρακτηριστικό το ότι ήταν «λευκές αριστοκράτισσες ή ανήκαν στη μεσαία τάξη». Στην πρώτη κατηγορία συμπεριλαμβάνονταν βασίλισσες, πριγκίπισσες και, γενικότερα, μέλη των ελίτ. Η δεύτερη κατηγορία αποτελούνταν από γυναίκες που ανήκαν στη μεσαία τάξη και, κατά κύριο λόγο, είχαν και επαγγελματική ενασχόληση, δηλαδή ήταν συγγραφείς, δημοσιογράφοι, καλλιτέχνιδες κ.ά.. Στην τρίτη κατηγορία ανήκαν οι γυναίκες που έφευγαν από την πατρίδα τους και πραγματοποιούσαν ταξίδι επειδή είχαν κάποιο σκοπό· μετακινούνταν δηλαδή συνήθως για την παροχή φιλανθρωπικής βοήθειας, ως εθελόντριες, νοσοκόμες ή δασκάλες.¹⁹ Κατά τη γνώμη μου, μαζί με τις παραπάνω κατηγορίες θα ήταν χρήσιμο να προστεθεί και η κατηγορία των εξόριστων γυναικών,

¹⁶ Irene Kamberidou, «Interacting, Sharing and Bonding: 'Notes of Personal Experience' by Nineteenth-Century Women Travellers», *Gender, Place and Culture*, 23:3 (2016), σ. 381-382· Irene Kamberidou, «Revealing Experiences Hidden from History: Through the Eyes of Women Travellers in the Eastern Mediterranean and Black Sea Regions in the 17th to Early 20th Centuries», στο Eleni G. Gavra και Evangelia N. Georgitsoyanni (επιμ.), *Proceedings, International Conference: Port Cities and Maritime Routes in Eastern Mediterranean and Black Sea (18th-21st Century)*, σ. 1064.

¹⁷ Maurizio Isabella, *Risorgimento in Exile: Italian Émigrés and the Liberal International in the Post-Napoleonic Era*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2009, σ. 1.

¹⁸ Mark Cocker, *Loneliness and Time: British Travel Writing in the Twentieth Century*, Secker & Warburg, Λονδίνο 1992, σ. 260.

¹⁹ Kamberidou, «Interacting, Sharing and Bonding», *ό.π.*, σ. 383.

στην οποία ανήκουν και οι δύο περιπτώσεις γυναικών που εξετάζονται στο παρόν άρθρο. Βέβαια, η πρώτη περίπτωση αφορά την περίοδο εξορίας μιας πριγκίπισσας, της Cristina Trivulzio di Belgiojoso, και άρα έρχεται πιο κοντά στην πρώτη κατηγορία, ενώ η δεύτερη περίπτωση αφορά μια γυναίκα που ανήκε στο ανώτερο επίπεδο της μεσαιάς τάξης, ως θυγατέρα ενός τραπεζίτη, τη Marie Esperance Brandt von Schwartz, και άρα μπορεί να ενταχθεί και στη δεύτερη κατηγορία ταξιδιωτισσών.

Σε πολλές περιπτώσεις, οι γυναίκες της περιόδου που είχαν αφιερώσει τη ζωή τους στον σκοπό της απελευθέρωσης άλλων λαών δεν είχαν μια πατρίδα αλλά περισσότερες. Γεννάται συνεπώς το ερώτημα αν τα ταξίδια και η παραμονή γυναικών σε νέες προσωρινές (ή και μη) «πατρίδες» και η επικέντρωσή τους σε ένα σκοπό ζωής αποτελούσε τελικά ένα προσωπικό απελευθερωτικό βίωμα για τις γυναίκες. Η έννοια του «ανήκειν», πόσο μάλλον σε μια πατρίδα, καθίσταται ένα πιο σύνθετο ζήτημα εφόσον λάβουμε υπόψιν την ιστορία των γυναικών. Οι γυναίκες, λόγω των κοινωνικών περιορισμών που έθετε το φύλο τους, ήταν περισσότερο εξαρτημένες από άλλα πρόσωπα, ενώ συχνά οι ταυτότητές τους έτειναν να είναι περισσότερο δυναμικές ή να ανατρέπονται πιο εύκολα όταν άλλαζαν βασικοί παράγοντες της ζωής τους. Κατά κανόνα, οι γυναίκες εξαρτιούνταν από τα άρρενα μέλη των οικογενειών τους –ανήκαν στον πατέρα τους πριν τη σύναψη γάμου και μετέπειτα στον σύζυγό τους–, ενώ η κοινωνική τους κατάσταση διαφοροποιούνταν όταν γίνονταν μητέρες ή χήρευαν. Η δυναμική σχέση που ήταν αποτέλεσμα της διαφοροποιούμενης οικογενειακής ταυτότητας επεκτεινόταν τόσο στο πεδίο της σχέσης των γυναικών με την οικογένειά τους όσο και σε εκείνο της σχέσης τους με το έθνος και την πατρίδα τους.²⁰

Με στόχο την ανάδειξη της γυναικείας δραστηριότητας και, συνεπώς, την εξαγωγή συμπερασμάτων από τη μελέτη αυτής της εμπειρίας, στο παρόν άρθρο εξετάζονται, όπως ήδη αναφέρθηκε, δύο μελέτες περίπτωσης γυναικών, της Marie Esperance Brandt von Schwartz και της Cristina Trivulzio di Belgiojoso, που μπορούν να υπαχθούν στο πλαίσιο του «επαναστατικού κοσμοπολιτισμού». Η γυναικεία ταξιδιωτική εμπειρία δεν είναι το κατεξοχήν αντικείμενο της παρούσας μελέτης αλλά θα ιδωθεί συμπληρωματικά, ως μια παράλληλη δραστηριότητα κατά τη συμμετοχή των δύο γυναικών στο ζήτημα των εθνικών διεκδικήσεων. Έτσι, θα εντοπιστεί η θέση των δύο γυναικών στο πλαίσιο του αιώνα των επαναστάσεων και θα αναδειχθούν δύο προσωπικότητες που μοιράζονταν μια διπλή ταυτότητα, την εθνική αλλά ταυτόχρονα

²⁰ Maura Palazzi, Raffaella Sarti και Simonetta Soldani, «Introduzione», *Genesis*, I:1 (2002), σ. 9-11.

και την υπεράκτια. Στο επίκεντρο του άρθρου βρίσκεται η Ιταλία του 19ου αιώνα, όμως η δραστηριότητα των υπό εξέταση γυναικών εντάσσεται στο πλαίσιο μιας «ιταλικής κινητικότητας που συγκροτούσε ένα υπεράκτιο έθνος», κατά τα λόγια της Lucy Rial.²¹

Η εξορία (εκούσια και ακούσια)

Η εμφάνιση του ιταλικού ρομαντικού εθνικισμού, όπως ορίζεται από τον Paul Ginsborg, εντοπίζεται σε διάφορες ιστορικές περιόδους, από τα τέλη του 18ου αιώνα και κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, περιόδους ιδιαίτερα σημαντικές τόσο για την ευρωπαϊκή όσο και για την ιταλική ιστορία. Πιο συγκεκριμένα, η ανάδυση του φαινομένου συμπίπτει με τα πολιτικά κινήματα της τριετίας 1796-1799, με την περίοδο των φιλελεύθερων επαναστάσεων του 1820-21 και του 1830-32, με την επόμενη φάση των φιλελεύθερων επαναστάσεων, τη διετία 1848-49, με την περίοδο προετοιμασίας της Ιταλικής Ενοποίησης (1859-60) αλλά και με την προσπάθεια ένταξης του Βένετο και της Ρώμης στο Ιταλικό Κράτος τα έτη 1864 και 1866 αντίστοιχα. Κατά την περίοδο αυτή το *Risorgimento* έπαψε να είναι μια απλή συζήτηση και ένας στόχος που περιοριζόταν μόνο στις ελίτ, αρχίζοντας να διαδίδεται σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα μέσω της ανάδειξής του τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική σφαίρα.²²

Η λέξη «εξορία» (*esilio*) συναντάται συχνά στα εκδιδόμενα ιταλικά βιβλία, από την περίοδο κατάκτησης της Ιταλίας από τους δημοκρατικούς και μετέπειτα τους αυτοκρατορικούς Γάλλους έως και την ολοκλήρωση της Ιταλικής Ενοποίησης. Το ίδιο ισχύει και για τον όρο «εξόριστοι» (*esiliati/esuli*).²³ Η χρήση των όρων «εξορία», «εξόριστοι», «μετανάστες» (*esilio, esiliati/esuli, emigrati*) βρισκόταν σε ιδιαίτερα μεγάλη χρήση τα έτη 1775-76, 1796-97, 1820-24, 1849 και 1862, συμπίπτοντας με περιόδους στη διάρκεια των οποίων αναφάνηκαν γεγονότα σημαντικής εμβέλειας για την ευρωπαϊκή και την παγκόσμια ιστορία. Παρατηρείται ωστόσο και ο όρος «πολιτικοί πρόσφυγες» (*profugi politici*), ιδιαίτερα μετά την εξέγερση στο Μιλάνο στις 6 Φεβρουαρίου του 1853 (*Rivolta di Milano*) και τις ενέργειες των Αυστριακών ενάντια

²¹ Riall, «Offshore Nation», *ό.π.*, σ. 13-14.

²² Ginsborg, «European Romanticism», *ό.π.*, σ. 23-24.

²³ «Le vocabulaire de l'exil, États italiens, 'Esilio, Esule'», στο *Asileurope XIX. Pour une histoire européenne de l'aisle et de l'exil au XIXe siècle*, <https://asileurope.huma-num.fr/le-vocabulaire-de-lexil/esilio-esule> (Τελευταία πρόσβαση: 18.11.2023).

στους πολιτικούς πρόσφυγες.²⁴ Αυτές οι περιπτώσεις είχαν κυρίως το νόημα της πολιτικής εξορίας και όχι της μετανάστευσης, πρακτικής που ήταν περισσότερο συνήθης μετά την Ιταλική Ενοποίηση και ειδικότερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα.²⁵ Σύμφωνα με την τέταρτη και την πέμπτη έκδοση του *Dizionario dell' Accademia della Crusca*, εξόριστοι είναι «αυτοί που έχουν εξοριστεί από τις πατρίδες τους επιθυμώντας να επιστρέψουν πίσω σε αυτές».²⁶ Εντοπίζεται δηλαδή εδώ η αποχώρηση από την πατρίδα λόγω κάποιας σημαντικής αιτίας που καθιστούσε τη φυγή επιτακτική. Στο *Dictionnaire de l'Académie française* (1835), η λέξη «εξορία» νοούνταν ως «η κατάσταση στην οποία οι αρχές ανάγκαζαν κάποιον να ζήσει εκτός της χώρας στην οποία κατά κανόνα ενδημούσε».²⁷ Κατά κύριο λόγο συνδεόταν με τα άτομα εκείνα που εγκατέλειπαν τη χώρα είτε λόγω των επαναστατικών τους ιδεών και πράξεων είτε επειδή ήταν ή θεωρούνταν αντεπαναστάτες.

Ο 19ος αιώνας έχει χαρακτηριστεί και ως «ο αιώνας της εξορίας» καθώς ήδη από τις αρχές του και κατά τους ναπολεόντειους πολέμους, την Παλινόρθωση και, μετέπειτα, τις επαναστάσεις του 1830 και του 1848 παρατηρείται το φαινόμενο της αναγκαστικής μετακίνησης ατόμων εντός της Ευρώπης, αλλά και εκτός αυτής, λόγω των πολιτικών και ιδεολογικών τους πεποιθήσεων. Οι εθνικές και φιλελεύθερες ιδέες που συνδέονταν και συμπλέκονταν με ιδέες όπως αυτή του Risorgimento δεν συμβάδιζαν με την Ευρώπη της Παλινόρθωσης. Στην Ευρώπη οι κύριες πρωτεύουσες υποδοχής των εξόριστων ήταν το Παρίσι, το Λονδίνο, οι Βρυξέλλες και η Γενεύη.²⁸

Κατά τη μεταναπολεόντεια περίοδο πολλοί άνδρες και γυναίκες, κυρίως από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της Γαλλίας, κατέφυγαν στη Ρώμη για να διαφύγουν

²⁴ Ester DeFort, «La questione dei sequestri austriaci del 1853: echi e reazioni nel regno sardo», *Mélanges de l'École française de Rome – Italie et Méditerranée modernes et contemporaines*, (2017), σ. 129-132.

²⁵ « Le vocabulaire de l'exil, États italiens, 'Esilio, Esule' », ό.π.. Για το πρώτο μισό του 19ου αιώνα μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ο όρος «πολιτική μετανάστευση». Οι αιτίες της εξορίας ήταν πολιτικές για τα έτη 1821 και 1831, ενώ για το 1849 ήταν πολιτικο-οικονομικές, βλ. Γεράσιμος Παγκράτης, «Ιταλική μετανάστευση και κρατική πολιτική στα Ιόνια Νησιά στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα: νέα ερωτήματα πάνω σε ένα παλιό ζήτημα», στο Ν.Γ. Μοσχονάς και Γεράσιμος Παγκράτης (επιμ.), *Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά από τον 13ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα, Πρακτικά συνεδρίου (9-11 Οκτωβρίου 2019)*, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας και Κέντρο Μελετών Ιονίου, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2022, σ. 340.

²⁶ *Accademia della Crusca. Lessicografia della Crusca in rete*, τόμος 4 (1729-1738), σ. 309, <http://tinyurl.com/esiliare-Acc-della-Crusca> και *Accademia della Crusca*, ό.π., τόμος 5 (1863-1923), σ. 411, <http://tinyurl.com/esule-Acc-della-Crusca> (Τελευταία πρόσβαση: 2.11.2023).

²⁷ Delphine Diaz, «European Asylum Capitals during the Nineteenth Century», *Encyclopédie d'histoire numérique de l'Europe*, (19.5.2021), <https://ehne.fr/en/encyclopedia/themes/migrations-in-europe/what-migration-does-city/european-asylum-capitals-during-nineteenth-century> (Τελευταία πρόσβαση: 19.11.2023).

²⁸ Στο ίδιο.

των διώξεων που προκλήθηκαν ως αποτέλεσμα της Παλινόρθωσης και της τεταμένης πολιτικής κατάστασης που ακολούθησε. Επίσης, τα παπικά κράτη προσέλκυσαν και πολιτικούς εξόριστους από άλλα ιταλικά κράτη. Κατά τη δεκαετία του 1820 η στάση των παπικών αρχών και ιδιαίτερα του πάπα Πίου Ζ΄ προς τους πολιτικούς πρόσφυγες χαρακτηριζόταν από ανεκτικότητα. Ωστόσο, η πολιτική των παπικών κρατών συντηρητικοποιήθηκε μερικά χρόνια αργότερα, επί πάπα Λέοντα ΙΒ΄, χωρίς μάλιστα να εκδηλωθούν αντιδράσεις για την απομάκρυνση των πολιτικών εξόριστων και προσφύγων.²⁹

Η εξορία, αναγκαστική ή και εκούσια, χαρακτήρισε την «Εποχή των Επανάστασεων» και πιο συγκεκριμένα την περίοδο 1830-1848 αλλά και την περίοδο προετοιμασίας της Ιταλικής Ενοποίησης (1849-1859), που οδήγησε στην εθνική ολοκλήρωση της Ιταλίας. Όμως, οι μορφές και το περιεχόμενο της επαναστατικής δράσης των εξόριστων και ο αντίκτυπος της παρουσίας τους στα φιλελεύθερα κινήματα διέφεραν ανά περίοδο εξέλιξης του φαινομένου της εξορίας. Η επαναστατική δραστηριότητα στην Ιταλική Χερσόνησο το 1830 οδήγησε περίπου πέντε χιλιάδες εξόριστους στη Γαλλία³⁰, ενώ τότε παρατηρείται και η επέκταση του φαινομένου της εξορίας σε ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας καθώς τόσο αστοί όσο και άτομα των υπάλληλων στρωμάτων, κυρίως εργάτες και τεχνίτες, αναγκάστηκαν να καταφύγουν στο εξωτερικό. Από τα μέσα του αιώνα το Πεδεμόντιο αρχίζει να γίνεται ο κύριος τόπος υποδοχής των εξόριστων καθώς το 1848 στο Βασίλειο της Σαρδηνίας παραχωρήθηκε φιλελεύθερο σύνταγμα, γνωστό ως Statuto Albertino, από τον βασιλιά Carlo Alberto, καλλιεργώντας ένα ευνοϊκότερο κλίμα για την εισροή Ιταλών που διαπνέονταν από φιλελεύθερες ιδέες από άλλες περιοχές της Χερσονήσου.³¹

Στη Γαλλία, το 1831 και κατά το επόμενο έτος, η Ιουλιανή Μοναρχία θέσπισε κανονισμούς για τους πρόσφυγες που βρίσκονταν σε ανάγκη ωθώντας τους να φύγουν από το Παρίσι και να μεταβούν στις επαρχίες όπου είχαν διαμορφωθεί προσφυγικά κέντρα. Αυτό οδήγησε στη δημιουργία διαχωρισμού μεταξύ των προσφύγων και των εξόριστων. Οι πρόσφυγες που χρειάζονταν βοήθεια και περίθαλψη, αντιμετωπίζοντας οικονομικά προβλήματα και ζητήματα επιβίωσης, σύμφωνα με νόμο του 1832

²⁹ Geoffrey Hicks, «Female Political Facilitators: A Case Study of Post-Napoleonic Rome», *Women's History Review*, 33:3 (2023), σ. 358.

³⁰ Agostino Bistarelli, *Gili esuli del Risorgimento*, Mulino, Μπολόνια 2011, σ. 296.

³¹ Bistarelli, *ό.π.*, σ. 295-297· Patrizia Audenino, «Esuli risorgimentali: esploratori della libertà o naufraghi della rivoluzione?», *Archivio Storico dell'Emigrazione Italiana*, (Ιούλιος 2014), <https://www.asei.eu/it/2014/07/esuli-risorgimentali-esploratori-della-liberta-o-naufraghi-della-rivoluzione/> (Τελευταία πρόσβαση: 21.11.2023).

αποκλείονταν από την πρωτεύουσα και αναγκάζονταν να διαβιούν στην περιφέρεια του Παρισίου σε συγκεκριμένα κέντρα που προορίζονταν για τη διαμονή τους. Η περιθωριοποίησή τους εντούτοις οδηγούσε σε νέα προβλήματα καθώς έχαναν τη δυνατότητα διαμόρφωσης καλύτερων συνθηκών διαβίωσης στη χώρα υποδοχής τους, αφού το Παρίσι, ως πρωτεύουσα, θα μπορούσε να τους προσφέρει περισσότερες δυνατότητες εργασίας. Αντίθετα, οι πρόσφυγες και οι εξόριστοι που ανήκαν στις ελίτ ατύπως μπορούσαν να διαμένουν στο Παρίσι, χάρη σε μια ανεκτική στάση των αρχών, γεγονός που αναδεικνύει μια κοινωνική και οικονομική διάκριση μεταξύ των ανδρών και των γυναικών που αναγκάζονταν να φύγουν από την πατρίδα τους. Παράλληλα, όσοι ασχολούνταν με τις τέχνες και τα γράμματα είχαν περισσότερες πιθανότητες να μετέχουν σε μορφές κοινωνικότητας από κοινού με τις ελίτ της πόλης.³²

Πέρα όμως από το Παρίσι –το οποίο είχε καταστεί τόπος εξορίας κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα–, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα το Λονδίνο αποτέλεσε την πρωτεύουσα όπου συγκεντρώνονταν οι περισσότεροι Ευρωπαίοι εξόριστοι, ενώ από το 1849 και έπειτα η Κωνσταντινούπολη επίσης αποτέλεσε τόπο έλξης για τους περιηγητές και τις περιηγήτριες αλλά ταυτόχρονα και τόπο εξορίας για τους πολιτικούς πρόσφυγες. Στα μέσα του 19ου αιώνα η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε έναν ανερχόμενο προορισμό και καταφύγιο, κυρίως για τους Ιταλούς, Πολωνούς και Ούγγρους εξόριστους μετά τις επαναστάσεις του 1848, καθώς ο σουλτάνος τούς παρείχε προστασία.³³ Παρότι το 1850 η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγνώρισε επισήμως την Αυστριακή Αυτοκρατορία ως νόμιμη κάτοχο του μεγαλύτερου μέρους της Βόρειας Ιταλίας, συχνά προκαλούνταν εντάσεις μεταξύ της Αψβουργικής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας λόγω της εγκατάστασης Ιταλών προσφύγων και εξοριστών στη δεύτερη, ενώ εντάσεις δημιουργούνταν και με τη Ρωσική Αυτοκρατορία λόγω της εγκατάστασης Πολωνών προσφύγων στις κτήσεις του σουλτάνου.³⁴

Στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού είχαν καταγραφεί περίπου δέκα χιλιάδες Ιταλοί στην ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης. Κατά κύριο λόγο ήταν εγκατεστημένοι στη συνοικία του Πέραν (σημ. Beyoğlu), όπου κατοικούσαν κυρίως Έλληνες, Αρμένιοι και Εβραίοι. Οι Ιταλοί επέλεξαν τη συγκεκριμένη συνοικία –ή και εκείνη του Γαλατά– καθώς βρισκόταν στην ευρωπαϊκή πλευρά της πόλης, όπου είχαν

³² Diaz, «European Asylum Capitals», *ό.π.*.

³³ Στο ίδιο.

³⁴ Mehmet Yavuz Erler, «An Italian Princess in the Ottoman Empire (1850-1855)», στο Antonio Fabris (επιμ.), *Cristina Trivulzio di Belgiojoso: An Italian Princess in the 19th c. Turkish Countryside*, Filippi Editore Venezia, Βενετία 2010, σ. 29-30.

διαμορφωθεί διάφορες απαραίτητες υποδομές για τους χριστιανούς, όπως εκκλησίες, χριστιανικά κοιμητήρια, σχολεία και εκδοτικοί οίκοι, καθιστώντας με αυτό τον τρόπο την παραμονή τους στην Κωνσταντινούπολη περισσότερο οικεία μέσω του αισθήματος του συνανήκειν στο πλαίσιο της κοινότητας.³⁵ Στην Κωνσταντινούπολη οι Ιταλοί εξόριστοι εξέδιδαν εφημερίδες στην ιταλική γλώσσα αλλά και έργα που ήταν αφιερωμένα στους αγωνιζόμενους αφανείς Ιταλούς και σε πρόσωπα-σύμβολα της περιόδου των επαναστάσεων, όπως ο Daniele Manin, ο οποίος είχε ηγηθεί της επανάστασης στη Βενετία. Η κυκλοφορία των έργων αυτών απαγορευόταν στην Ιταλία από τις αυστριακές αρχές.³⁶

Μια ριζοσπάστης, ταξιδιώτισσα και κοσμοπολίτισσα ή μια από επιλογή αυτοεξόριστη; Η Marie Esperance Brandt von Schwartz και η συμβολή της στο Risorgimento και στην κρητική εξέγερση

Η Marie Esperance Brandt von Schwartz γεννήθηκε στην Αγγλία το 1818, ενώ ο πατέρας της καταγόταν από τη σημερινή Γερμανία και η μητέρα της από την Ελβετία. Απεβίωσε στην Ελβετία το 1899. Στα είκοσι της χρόνια χήρεψε από τον πρώτο της σύζυγο και σύναψε δεύτερο γάμο με τον Ferdinand von Schwarz. Απέκτησε έναν υιό, ονόματι Ernst, τον οποίο όμως δεν αναφέρει στα γραπτά της και δεν μεγάλωσε η ίδια αλλά ο αδελφός της στην Ελβετία. Η ίδια στα αυτοβιογραφικά της έργα δεν χαρακτηρίζει καν τον εαυτό της ως μητέρα. Έζησε για μεγάλο χρονικό διάστημα στη Ρώμη και εκεί παντρεύτηκε τον δεύτερο σύζυγό της, με καταγωγή από το Αμβούργο, το 1842. Το 1849 χώρισε με τον σύζυγό της και την ίδια χρονιά γνώρισε τον Giuseppe Garibaldi. Είναι περισσότερο γνωστή με το συγγραφικό της ψευδώνυμο, καθώς υπέγραφε τα έργα της ως Elpis Melena. Κατά την τέταρτη δεκαετία του 19ου αιώνα πραγματοποίησε πολλά ταξίδια, φτάνοντας μέχρι την Κωνσταντινούπολη, την Αθήνα, την Αλγερία και την Τυνησία.³⁷

³⁵ Marie Bossaert, «The Italians of Istanbul (Nineteenth-Twentieth Century)», *Encyclopédie d'histoire numérique de l'Europe*, (7.4.2022), <https://ehne.fi/en/node/14134> (Τελευταία πρόσβαση: 22.11.2023).

³⁶ Johann Strauss, «East and West: Emigré Literature in the Ottoman Empire (18th-20th Century)», *Kün: Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1:2 (2021), σ. 62-63.

³⁷ Ιωάννα Μυλωνάκη, «Εισαγωγικό σημείωμα», στο Ελπίς Μέλαινα, *Περιηγήσεις στην Κρήτη 1866-1870, με 14 τοπογραφίες του Joseph Winckler και έναν χάρτη της Κρήτης*, μτφρ. Ιωάννα Μυλωνάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2008, σ. ιδ'-ις'· Marjan Schwegman, «Amazons for Garibaldi: Women Warriors and the Making of the Hero of Two Worlds», *Modern Italy*, 15:4 (2010), σ. 424, 428.

Η Marie Esperance διατηρούσε φιλολογικό σαλόνι στη Ρώμη και βίωσε από κοντά την επανάσταση στα παπικά κράτη, την κήρυξη του πάπα ως έκπτωτου και την εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας της Ρώμης τον Φεβρουάριο του 1849 υπό την ηγεσία της τριανδρίας που αποτελούνταν από τους Carlo Armellini, Giuseppe Mazzini και Aurelio Saffi. Ένα εξάμηνο αργότερα βίωσε και την αποκατάσταση της παπικής εξουσίας, όταν ο πάπας –με τη συμπαράσταση της Ισπανίας, της Αυστρίας, του Βασιλείου των Δύο Σικελιών και, κυρίως, μέσω της υποστήριξης της Γαλλίας και της ισχύος των γαλλικών στρατευμάτων–, τον Ιούλιο του 1849, επικράτησε απέναντι στους χιλιάδες εθελοντές με επικεφαλής τον Garibaldi και άλλους, όπως τον Carlo Pisacane, και ανακατέλαβε την εξουσία.³⁸ Με την Παλινόρθωση του παπά, λόγω των σχέσεών της με τον Garibaldi και της συνδρομής της στο απελευθερωτικό κίνημα του 1849, της απαγορεύθηκε η είσοδος και η παραμονή της στη Ρώμη.³⁹

Από το 1860 και μετά η Marie Esperance αφιέρωσε τη ζωή της στην κοινωνική προσφορά μέσω φιλανθρωπικών δράσεων, συστρατεύτηκε με τη Laura Solera Mantegazza, επίσης υποστηρίχτρια του Mazzini, και συνέδραμε στην ίδρυση σχολείων για φτωχά παιδιά.⁴⁰ Πέντε χρόνια αργότερα, το 1865, μετέβη στην Κρήτη όπου η παραμονή της συνέπεσε με την εξέγερση των Κρητών με αίτημα την ένωση του νησιού με το Ελληνικό Κράτος. Η εξέγερση του 1866 διήρκεσε έως το 1869, ενώ νωρίτερα, το 1858, είχε πραγματοποιηθεί δυναμική εξέγερση του εντόπιου πληθυσμού κατά των Οθωμανών, πάλι με αίτημα την ένωση με τον κορμό της ελληνικής επικράτειας. Τους

³⁸ Γεράσιμος Παγκράτης, *Ιστορία των ιταλικών προ-ενοπικών κρατών, από τους ιταλικούς πολέμους έως την Ενοποίηση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2020, σ. 247-252.

³⁹ Μυλωνάκη, «Εισαγωγικό σημείωμα», ό.π., σ. ις-ιζ'.

⁴⁰ Schwegman, «Amazons for Garibaldi», ό.π., σ. 427. Η Laura Solera Mantegazza (1813-1873) είχε αναλάβει ενεργή πολιτική δράση στο Μιλάνο, υπήρξε ένθερμη υποστηρίκτρια του Mazzini και είχε συμμετάσχει στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά τις «Πέντε Ημέρες του Μιλάνου» το 1848. Ακόμη, συνέβαλε στον αγώνα του Garibaldi και στην προσπάθειά του για απελευθέρωση της Ρώμης, βοηθώντας τους τραυματίες, όπως έκανε και η πριγκίπισσα Cristina Trivulzio di Belgiojoso. Παράλληλα, η Mantegazza είχε και ευρύτερη πολιτική και κοινωνική συνεισφορά ως ευεργέτιδα και φιλάνθρωπος: δημιούργησε ιδρύματα στο Μιλάνο για την προστασία των άπορων παιδιών, αργότερα ίδρυσε την «Εταιρεία Αλληλοβοήθειας» των γυναικών εργατριών, με χρήματα εύπορων γυναικών από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της πόλης, ενώ βοήθησε και στην αντιμετώπιση του αναλφαριθμητισμού ιδρύοντας το «Επαγγελματικό Σχολείο Γυναικών». Το ίδρυμα της Mantegazza, το οποίο ιδρύθηκε το 1870, εξακολουθεί να λειτουργεί έως και σήμερα στο Μιλάνο προσφέροντας εκπαίδευση στις γυναίκες με σκοπό να τις εφοδιάζει με γνώσεις που θα τις βοηθήσουν στον επαγγελματικό τους βίο, βλ. σχετικά *Fondazione Laura Solera Mantegazza. Istruzione e formazione dal 1870* <https://www.soleramantegazza.it/la-fondazione> (Τελευταία πρόσβαση: 10.10.2023)· Marco Todeschini, «Laura Solera Mantegazza», στο *Enciclopedia delle donne*, <https://www.enciclopediadelledonne.it/biografie/laura-solera-mantegazza/> (Τελευταία πρόσβαση: 7.11.2023)· Azzurra Tafuro, «Solera Mantegazza, Laura», στο *Treccani. Dizionario Biografico degli Italiani*, τόμος 93 (2018), σ. 189-192, https://www.treccani.it/enciclopedia/laura-solera-mantegazza_%28Dizionario-Biografico%29/ (Τελευταία πρόσβαση: 7.11.2023).

εξεγερμένους Κρήτες συνέδραμαν Έλληνες εθελοντές, υποστηριζόμενοι από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου, όπως και Έλληνες της διασποράς. Υπό τις συνθήκες αυτές, η Ελλάδα ήρθε σε σύγκρουση με την Υψηλή Πύλη, ενώ στην αντιπαράθεση ενεπλάκησαν και οι Μεγάλες Δυνάμεις.⁴¹ Στον αγώνα των εξεγερμένων Κρητών συμμετείχαν και εθελοντές που είχαν αποσταλεί από τον Garibaldi έπειτα από παράκληση της Marie Esperance Brandt von Schwartz. Οι εθελοντές αυτοί κατέφθασαν στην Κρήτη το 1867, όπου και αντιμετώπισαν πολλές δυσκολίες αναφορικά με την παραμονή και τη δράση τους στο νησί.⁴² Από την πλευρά της, η Marie Esperance αναγκάστηκε να ζήσει σε ένα μικρό νησί εκτός της Κρήτης λόγω της υποστήριξής της προς την εξέγερση.⁴³

Σε αυτό το σημείο έχει διαφανεί ο τρόπος με τον οποίο η περίπτωση της Marie Esperance μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο του κοσμοπολίτικου εθνικιστικού ακτιβισμού: μια Γερμανίδα γεννημένη στην Αγγλία, με μητέρα καταγόμενη από την Ελβετία, αρχικά στήριξε τον σκοπό της ιταλικής παλιγγενεσίας, ενώ στη συνέχεια, ευρισκόμενη στο νησί της Κρήτης, στήριξε τους εξεγερμένους Κρήτες, που επιζητούσαν επίσης την εθνική τους ολοκλήρωση και την ένταξή τους στον κορμό της ελληνικής επικράτειας, και πέτυχε την εξασφάλιση της συνδρομής των Ιταλών πατριωτών στην εξέγερση του 1866-69.

Η Cristina Trivulzio di Belgiojoso: μεταξύ εξορίας και πατρίδας

Η Cristina Trivulzio di Belgiojoso γεννήθηκε στο Μιλάνο το 1808 και έχασε τον πατέρα της, Gerolamo Trivulzio, σε νεαρή ηλικία. Η μητέρα της, Vittoria Gherardini,

⁴¹ Richard Glogg, *Σύντομη ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996, σ. 132-133.

⁴² Μυλωνάκη, «Εισαγωγικό σημείωμα», ό.π., σ. ιη'-ις'. Η Marie Esperance παρέμεινε στην Κρήτη επί είκοσι τρία έτη. Κατά την πολύχρονη παραμονή της εκεί καταπιάστηκε κατά κύριο λόγο με φιλανθρωπικό, φιλοζωικό και πνευματικό έργο, βλ. Sabrina Tonutti, «European Animal Protection», στο Andrew Linzey και Desmond Tutu (επιμ.), *The Global Guide to Animal Protection*, University of Illinois Press, Ουρμπάνα, Σικάγο και Σπρίνγκφιλντ 2013, σ. 13· Ιωάννα Μυλωνάκη, «Οι “άθλιοι της Κρήτης”: ζωοφιλία και πολιτική στα Χανιά του 19ου αιώνα», στο Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος (επιμ.), *Πρακτικά Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006, τόμος Γ2: Νεοελληνική περίοδος. Εκκλησιαστική και κοινωνική ιστορία, κρητικό δίκαιο – Ελευθέριος Βενιζέλος, Νεότερη Ιστορία 1913-2006, γεωπονία, βοτανική, οικολογία*, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 2011, σ. 355-363. Η στήριξη των Φιλελλήνων προς τους Έλληνες στις διάφορες φάσεις του αγώνα τους για εθνική ολοκλήρωση, από την Ελληνική Επανάσταση και την Επανάσταση του 1843 μέχρι την εξέγερση των Κρητών το 1866 και τις εξεγέρσεις που ακολούθησαν, εντάσσεται στο πλαίσιο του φιλελληνικού διεθνικού κινήματος, βλ. Άννα Καρακατσούλη, *Μαχητές της Ελευθερίας και 1821: Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνή της διάσταση*, Πεδίο, Αθήνα 2016, σ. 9-10.

⁴³ Schwegman, «Amazons for Garibaldi», ό.π., σ. 427.

παντρεύτηκε τον μαρκήσιο Alessandro Visconti d'Aragona και απέκτησε μαζί του τρία παιδιά. Η προσωπικότητα και το παράδειγμα του θετού της πατέρα υπήρξαν καθοριστικά για την Cristina, καθώς ο μαρκήσιος d'Aragona είχε συλληφθεί από τους Αυστριακούς λόγω των ιδεών του και της δράσης του υπέρ της ενοποίησης της Ιταλίας, αλλά και διότι με τη στήριξή του η νεαρή αριστοκράτισσα έλαβε πολυσχιδή εκπαίδευση. Η Cristina παντρεύτηκε στην ηλικία των 15 ετών τον πρίγκιπα Emilio Barbiano di Belgiojoso d'Este αλλά σε σύντομο χρονικό διάστημα, ήδη από το 1828, απομακρύνθηκαν, χωρίς όμως ποτέ να λυθεί νομικά ο γάμος τους.⁴⁴ Το 1838 στο Παρίσι η Cristina απέκτησε την κόρη της Maria με άνδρα που δεν ήταν ο σύζυγός της και η ταυτότητά του παραμένει άγνωστη. Το παιδί πάντως αναγνωρίστηκε από το σύζυγο της Cristina ως δικό του, αν και αυτό συνέβη –έπειτα από επίμονες προσπάθειες της μητέρας– σε μεγάλη ηλικία, το 1855, όταν δηλαδή το παιδί βρισκόταν στην ηλικία των 17 ετών, οπότε και έλαβε πλέον το πλήρες όνομα Maria Cristina di Belgiojoso.⁴⁵

Στα ταξίδια της στην Ιταλία, ήδη από την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα, η Cristina Belgiojoso συγχρωτίστηκε με ομάδες ανθρώπων που εμπλέκονταν σε μυστικές οργανώσεις, όπως αυτή των Καρμπονάρων, και που οραματίζονταν την Ιταλική Ενοποίηση. Σε αυτούς τους κύκλους γνώρισε και καλλιέργησε χρόνια φιλία με τον Giuseppe Mazzini⁴⁶, ο οποίος ήδη από το 1831, και ενώ ήταν εξόριστος στη Μασσαλία, είχε ιδρύσει κατά τόπους οργανώσεις της «Νέας Ιταλίας» (Giovine Italia). Ο Mazzini, λόγω της εμπλοκής του με τη μυστική εταιρεία των Καρμπονάρων, φυλακίστηκε το 1830 για μια περίοδο έξι μηνών, όμως τελικά δεν καταδικάστηκε. Πάντως, αντί για απόσυρση από τον στόχο του, προτίμησε την εξορία, διαμένοντας κυρίως στη Γαλλία και την Αγγλία.⁴⁷

Το 1830 η Belgiojoso οδηγήθηκε στην εξορία. Αρχικά μετέβη στην Ελβετία, όπου και έλαβε την ελβετική υπηκοότητα για δύο λόγους: αφενός, διότι εκεί μπορούσε να λάβει ιατρική βοήθεια για το πρόβλημα υγείας που αντιμετώπιζε (επιληψία) και, αφετέρου, επειδή εκεί έδρευε ένα διεθνές επαναστατικό δίκτυο.⁴⁸ Αργότερα μετέβη στη

⁴⁴ Monica Chiyoung Yoon, *Princess Cristina Trivulzio di Belgiojoso: Her Passion for Music and Politics*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Washington, Ουάσινγκτον 2014, σ. 5-10, 15.

⁴⁵ Flavia Caporuscio, «Nota biografica», στο Cristina Trivulzio di Belgiojoso, *Rachele. Storia lombarda del 1848, con saggi di Alberto Mario Banti e Novella Belucci*, Viella, Ρώμη 2012, σ. 26· Erler, «An Italian Princess», *ό.π.*, σ. 40.

⁴⁶ Yoon, *ό.π.*, σ. 16.

⁴⁷ Γεράσιμος Παγκράτης, *Ιστορία της Ιταλίας από τη συνθήκη του Λόντι στην Ενοποίηση (1474-1870)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, ΕΜΠ, Αθήνα 2015, σ. 138.

⁴⁸ Fernanda Gallo, «The United States of Europe and the 'East(s)»», στο Mark Hewitson και Jan Vernmeiren (επιμ.), *Europe and the East: Historical Ideas of Eastern and Southeast Europe, 1789-1989*,

Γαλλία και συγκεκριμένα στο Παρίσι, όπου πέρασε το πρώτο διάστημα της εξορίας της.⁴⁹ Οι αυστριακές αρχές την ανακήρυξαν νεκρή και κατάσχεσαν την περιουσία της έτσι, την περίοδο αυτή η Belgiojoso επιβίωνε κάνοντας μεταφράσεις κειμένων και κεντώντας. Η μητέρα της τελικά κατόρθωσε να της αποστείλει κάποια χρήματα, με την αξιοποίηση των οποίων δημιούργησε ένα φιλολογικό σαλόνι στο Παρίσι, στο οποίο μετείχαν πολλοί άλλοι Ιταλοί εξόριστοι και διανοούμενοι της περιόδου.⁵⁰ Η Belgiojoso διατήρησε το φιλολογικό της σαλόνι μέχρι το 1840, όταν και επέστρεψε στην πατρίδα της Ιταλία, όπου παρέμεινε μέχρι το 1848.

Στο φιλολογικό της σαλόνι η Belgiojoso αναλάμβανε τη διοργάνωση συναυλιών με σκοπό την ενίσχυση των Ιταλών εξοριστών που βρίσκονταν στο Παρίσι. Με πρωτοβουλία της, το 1837 διοργανώθηκε μια «μονομαχία» μεταξύ δύο μουσικών, του Ούγγρου συνθέτη και πιανίστα Franz Liszt και του Αυστριακού συνθέτη και πιανίστα Sigismund Thalberg. Η «μονομαχία» αυτή έλαβε χώρα με αφορμή την από κοινού σύνθεση από τους δύο «αντιπάλους» (και άλλους συνθέτες) του έργου *Hexaméron*, που αποτελεί παραλλαγή της cabaletta με τίτλο «Suoni la tromba» από την όπερα *I puritani* του Vincenzo Bellini. Η μουσική βασιζόταν στο λιμπρέτο του Carlo Pepoli, Ιταλού εξοριστού ποιητή με τον οποίο η Belgiojoso είχε φιλική σχέση και ο οποίος επίσης συμμετείχε στο σαλόνι της.⁵¹

Πέρα από τη συμμετοχή του στο σαλόνι της Belgiojoso, ο Franz Liszt ήταν γνώριμος και με τη Marie Esperance Brandt von Schwartz, με την οποία απέκτησε φιλικές επαφές όταν εκείνη βρισκόταν στη Γερμανία, ενώ σύχναζε και στο δικό της

Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2023, σ. 134-135· Maurizio Binaghi, «Cristina Trivulzio di Belgiojoso e la Svizzera», στο Marino Viganò, *Cristina Trivulzio di Belgiojoso «La prima donna d'Italia»*. Nel 150° della morte 1871-2021, Atti del Corso Università della Svizzera Italiana, Lugano, 6, 13, 20 Ottobre 2021, Quaderni dell'Associazione Carlo Cattaneo, Associazione Carlo Cattaneo-Castagnola, 78 (2021), σ. 168.

⁴⁹ Η παρουσία των Ιταλών εξοριστών στο Παρίσι κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα υπήρξε σημαντική. Χρειάζεται να αναφερθεί πως στη γαλλική πρωτεύουσα κατά τα έτη 1832-34 εκδιδόταν το δίγλωσσο (γαλλικά και αγγλικά) περιοδικό *L'esule* (Ο εξόριστος), που είχε ως σκοπό την προβολή του ιταλικού πολιτισμού και του στόχου της Ιταλικής Ενοποίησης. Ο δεύτερος τόμος του περιοδικού ήταν αφιερωμένος στην Cristina Trivulzio di Belgiojoso, βλ. A. Frignani, G. Cannonieri και F. Pescantini, «Alla Signora Principessa Donna Cristina Belgiojoso, nata Trivulzio», Παρίσι, 10 Μαρτίου 1833, στο *L'esule, giornale di letteratura italiana antica et moderna/ L'exilé, Journal de littérature italienne ancienne et moderne*, Pihan Delaforest, Παρίσι 1833, τόμος Β', σ. 7-11· Antonietta Angelica Zucconi, «L'esule – L'exilé. Giornale di letteratura italiana antica e moderna», *Viaggiatori. Circolazioni, scambi ed esilio*, 1:1 (2017), σ. 284-335.

⁵⁰ Yoon, *Princess Cristina*, ό.π., σ. 18-22.

⁵¹ Mary Ann Smart, «Parlor Games: Italian Music and Italian Politics in the Parisian Salon», *19th-Century Music*, 14:1 (2010), σ. 51· Eleanor Clare Cloutier, *Repetitive Novelty: Italian Opera in Paris and London in the 1830s and 1840s*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of California, Μπέρκλεϋ 2016, σ. 17.

φιλολογικό σαλόνι στη Ρώμη. Μάλιστα, ο Liszt συγκέντρωνε γύρω του γυναίκες από την Πολωνία και την Ιταλία που ανέπτυξαν ενεργό πατριωτικό ρόλο και υποστήριζαν τα δικαιώματα των γυναικών. Κατά την υπό εξέταση περίοδο τα φιλολογικά σαλόνια έδιναν τη δυνατότητα, ως ένας ημι-ιδιωτικός και παράλληλα ημι-δημόσιος χώρος, να εκφράζονται καινοτόμες ιδέες σε σχέση με τη λογοτεχνία, τη μουσική και τη φιλοσοφία, έχοντας όμως πάντοτε ως κοινό παρονομαστή τον κοινωνικό και πολιτικό ακτιβισμό. Μέσα στο περιβάλλον των σαλονιών συνέβησαν ζυμώσεις που έδιναν τη δυνατότητα σε γυναίκες να δρουν ως ενεργά υποκείμενα και να εκφράζουν τις ιδέες τους και τη στήριξή τους για τα δημοκρατικά και τα εθνικά κινήματα, αλλά και να προβαίνουν ενεργά στην προάσπιση των γυναικείων δικαιωμάτων.⁵²

Η Marie Esperance von Schwartz και η Cristina Trivulzio di Belgiojoso ως αντιπροσωπευτικές μελέτες περίπτωσης

Γυναίκες όπως η Marie Esperance von Schwartz και η Cristina Trivulzio di Belgiojoso αποτελούν παραδείγματα «επαναστατριών διανοουμένων»⁵³ που με τις ενέργειές τους προσπάθησαν να συμβάλουν ενεργά στην αλλαγή και ανατροπή της δύσκολης και απαρχαιωμένης κοινωνικοπολιτικής κατάστασης της εποχής τους. Παράλληλα, και οι δύο συνέβαλαν, μέσω της συγγραφικής και λοιπής τους δραστηριότητας, στην περιγραφή των τόπων που επισκέφθηκαν και κυρίως στην ανάδειξη της γυναικείας εμπειρίας και του συσχετισμού της με τα ταξίδια και το φύλο.

Η Marie Esperance στο ταξιδιωτικό της βιβλίο με τίτλο *Φύλλα ημερολογίου μιας κυρίας από ένα ταξίδι στην Αφρική (Blätter aus dem afrikanischen Reise-Tagebuch einer Dame)*, το οποίο δημοσιεύθηκε ανώνυμα στο Braunschweig το 1849 και μεταφράστηκε στα αγγλικά το 1850 με τον τίτλο *Leaves from a Lady's Diary of Her Travels in Barbary*, σημειώνει τις δυσκολίες που η έμφυλη κατάσταση των γυναικών προξενούσε στις ζωές τους.⁵⁴ Συγκεκριμένα, ανέφερε πως το ταξίδι της από τη Bona (σημερινή Annaba στη βορειοανατολική Αλγερία, κοντά στην Τυνησία) με προορισμό την Ιταλία

⁵² Ulrike Müller, «Liszt, Women and Salon Culture», στο Joanne Cormac (επιμ.), *Liszt in Context*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2022, σ. 114-115.

⁵³ Δανείζομαι τον όρο από το βιβλίο του Enzo Traverso με τίτλο *Επανάσταση: διανοητική και πολιτισμική ιστορία*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, 21ος Παράλληλος, Αθήνα 2023, σ. 247.

⁵⁴ Ανώνυμη [Marie Esperance Brandt von Schwartz], *Leaves from a Lady's Diary of Her Travels in Barbary*, τόμος Β', Henry Colburn, Λονδίνο 1850, σ. 29-31· στην παρούσα έκδοση του βιβλίου υπάρχει ένα τυπογραφικό λάθος καθώς η σελίδα 30 έχει γραφεί ως 80, ενώ η επόμενη σελίδα συνεχίζεται με την κανονική αρίθμηση ως η 31η.

δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί με πλοίο λόγω του κακού καιρού. Ωστόσο, παράλληλα, το ταξίδι ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί διά ξηράς, με διάσχιση της Αφρικής, λόγω του φύλου της. Το έβδομο κεφάλαιο του περιηγητικού της βιβλίου είναι αφιερωμένο στις δυσκολίες που γνώρισε κατά το ταξίδι της λόγω του φύλου της και μάλιστα τιτλοφορείται ως «Απογοητεύσεις – Η δυστυχία τού να έχει γεννηθεί [κανείς] γυναίκα». Όπως σημειώνει εκεί, έχασε μια καλή ευκαιρία, που σίγουρα θα την ευχαριστούσε και ενδιέφερε πολύ, για ταξίδι μέσω ξηράς, ενώ ταυτόχρονα αναρωτιέται: «Δεν έχω λόγους να εύχομαι να είχα διαφορετικό φύλο;».⁵⁵

Από την άλλη πλευρά, η Belgiojoso αναδείκνυε πως στα ταξίδια της στην Ανατολή κατά την εξορία της, λόγω του φύλου της μπορούσε να έχει πρόσβαση στα άδυτα των χαρεμιών, μια πρόσβαση που ένας άνδρας περιηγητής δεν θα μπορούσε ποτέ να αποκτήσει. Κατά μια έννοια διαφοροποιούσε τον εαυτό της από τις υπόλοιπες γυναίκες που συναναστρεφόταν εκεί καθώς η δυνατότητά της να είναι, πέρα από γυναίκα, και περιηγήτρια προερχόμενη από την Ευρώπη την καθιστούσε διαφορετική από τις γυναίκες στο χαρέμι, ενώ παράλληλα της έδινε τη δυνατότητα να το γνωρίσει όπως οι άνδρες μουσουλμάνοι.⁵⁶

Ουσιαστικά, οι δύο υπό εξέταση γυναίκες έχουν πολλά κοινά αλλά και μια διαφορά. Και οι δύο μετείχαν στις προσπάθειες για την απελευθέρωση λαών που βρίσκονταν υπό ξένη κυριαρχία, ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και ταξίδεψαν τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ανατολή. Η κύρια διαφορά τους όμως ήταν πως η von Schwartz ταξίδεψε χωρίς να εξαναγκασθεί –εκτός βέβαια από την απαγόρευση να βρίσκεται στη Ρώμη–, ενώ η Belgiojoso ταξίδεψε επειδή υποχρεώθηκε σε εξορία λόγω των ιδεών και της δράσης της.

Η Belgiojoso ουσιαστικά κεφαλαιοποίησε την εμπειρία της εξορίας καταγράφοντάς τη σε διάφορα έργα της. Καταρχάς, εξέθεσε στο χαρτί τις σκέψεις της που προέκυψαν από την παραμονή της ως εξόριστης στην Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία μετά την αποτυχία των επαναστάσεων στο Μιλάνο και τη Βενετία το 1848 και στη Ρώμη το 1849. Παράλληλα, ασχολήθηκε και με τη θέση των γυναικών, συγκρίνοντας την κατάσταση των γυναικών στη Δύση με αυτή στην Ανατολή. Επίσης, η Belgiojoso εξέδιδε στον περιοδικό Τύπο άρθρα της σε συνέχειες, όπως για παράδειγμα αυτό με τίτλο *Italie et la Révolution Italienne de 1848*, που δημοσίευσε

⁵⁵ Ανώνυμη, *Leaves from a Lady's Diary*, ό.π..

⁵⁶ Barbara Spackman, *Accidental Orientalists: Modern Italian Travelers in Ottoman Lands*, Liverpool University Press, Λίβερπουλ 2017, σ. 51-52.

στο περιοδικό *Revue des Deux Mondes*, περιοδικό με το οποίο είχε μακρόχρονη συνεργασία. Το συγκεκριμένο άρθρο δημοσιεύτηκε το 1848-49 σε τέσσερις συνέχειες. Το πρώτο μέρος αφορούσε την εξέγερση στο Μιλάνο και το σχηματισμό προσωρινής κυβέρνησης. Το δεύτερο τον πόλεμο στη Λομβαρδία, την πολιορκία του Μιλάνου και τη συνθηκολόγηση που ακολούθησε. Το τρίτο αφορούσε την Επανάσταση στη Δημοκρατία της Βενετίας, ενώ το τέταρτο την εξέγερση στο ιταλικό Τιρόλο.⁵⁷

Αξίζει μια σύντομη αναφορά στο πρώτο μέρος του άρθρου αφού σε αυτό περιγράφει βιωματικές της εμπειρίες, καθώς ήταν παρούσα στο ξέσπασμα της εξέγερσης του Μαρτίου στο Μιλάνο, εξέγερσης που έμεινε ευρύτερα γνωστή ως «Οι Πέντε Ημέρες του Μιλάνου». Η συγγραφέας εκκινεί τον συλλογισμό της από το πρόβλημα του κατακερματισμού της Ιταλίας στη διάρκεια του χρόνου, μιλάει για το πηγαίο συναίσθημα των συμμετεχόντων στην εξέγερση, ενώ αναδεικνύει και τους περιορισμούς έκφρασης των τοπικών αρχών των ιταλικών πόλεων προς την κοινή γνώμη λόγω της αυστριακής κυριαρχίας. Αναφέρεται επίσης στη διαστρέβλωση των γεγονότων και των όσων συνέβησαν κατά την εξέγερση, αφού, παρότι εκείνη γνώριζε ως αυτόπτης μάρτυρας τα γεγονότα, οι ειδήσεις που είχαν φθάσει στη Γαλλία είχαν τελικά διαφοροποιηθεί και αλλοιωθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό.⁵⁸ Χαρακτηριστικά, στο άρθρο της αυτό η Belgiojoso αναρωτιόταν: «Πώς θα ανακαλύψουμε, λίγους αιώνες αργότερα, την αιτία και τις συνέπειες των γεγονότων που παρουσιάζονται κάτω από τόσες διαφορετικές εκδοχές, καμία από τις οποίες δεν πλησιάζει την αλήθεια;».⁵⁹

Γενικότερα, στο κείμενό της για το Μιλάνο η Belgiojoso αναδεικνύει πώς εξελίχθηκαν τα γεγονότα από τις 18 Μαρτίου του 1848, όταν ξέσπασε η εξέγερση, ενώ περιγράφει και τη διάθεση των πόλεων της Μάντοβας και της Βερόνας να συμμετέχουν στις προσπάθειες για απελευθέρωση από «την τυραννική και σκληρή κυριαρχία των ξένων». Παράλληλα, αναφέρεται στα τεχνάσματα των αυστριακών δυνάμεων που οδήγησαν εντέλει στην επικράτηση του αυστριακού στρατού και σχολιάζει τις προσπάθειες, τα λάθη και την αποτυχία της προσωρινής κυβέρνησης να εδραιώσει μια νέα κατάσταση μετά την εξέγερση. Ακόμη, η συγγραφέας ασκεί κριτική για τη

⁵⁷ Christine Trivulce de Belgiojoso, «L'Italie et la Révolution Italienne de 1848», *Revue des Deux Mondes*, période initiale, 23:6 (1848), σ. 785-813· Belgiojoso, «L'Italie et la Révolution Italienne de 1848», *Revue des Deux Mondes*, période initiale, 24:1 (1848), σ. 139-165· Belgiojoso, «L'Italie et la Révolution Italienne de 1848», *Revue des Deux Mondes*, période initiale, 24:5 (1848), σ. 785-824· Belgiojoso, «L'Italie et la Révolution Italienne de 1848», *Revue des Deux Mondes*, nouvelle période, 1:2 (1849), σ. 201-230.

⁵⁸ Belgiojoso, «L'Italie et la Révolution Italienne de 1848», *Revue des Deux Mondes*, période initiale, 23:6 (1848), σ. 785-788.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 788.

διαχείριση των οικονομικών, ενώ καυτηριάζει και τη συμβολή των ελίτ του Μιλάνου στην επάνοδο των Αυστριακών λόγω των οικονομικών ωφελειών που η ξένη κυριαρχία τούς εξασφάλιζε.⁶⁰

Το επαναστατικό έργο και η ποικίλη δράση των δύο γυναικών

Η Marie Esperance von Schwartz και η Cristina Trivulzio di Belgiojoso έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα τη στήριξη των αγώνων των λαών για ελευθερία και εθνική ενοποίηση, ενώ συνδέονται επίσης με φιλικές σχέσεις με δύο από τους κυριότερους εκπροσώπους του Risorgimento· η Marie Esperance με τον Giuseppe Garibaldi και η Cristina Belgiojoso με τον Giuseppe Mazzini.⁶¹

Η Marie Esperance και ο Garibaldi είχαν συναντηθεί αρκετές φορές στο νησί Καπρέρα της Ιταλίας, όπου είχε καταφύγει ο δεύτερος μετά την επικράτηση των Γάλλων στη Ρώμη και την παλινόρθωση της εξουσίας του πάπα. Η πρώτη τους συνάντηση έλαβε χώρα στην Καπρέρα το 1857 και εκεί εντοπίζεται και η έναρξη της επαναστατικής δραστηριότητας της Marie Esperance, χάρη στην ιδιαίτερη σχέση που ανέπτυξε με τον Ιταλό επαναστάτη.⁶² Στην αλληλογραφία τους είναι εμφανής η φιλία τους, που βασιζόταν σε αμοιβαία εκτίμηση και θαυμασμό.⁶³ Ο Garibaldi μάλιστα είχε εμπιστευτεί στη Marie Esperance την έκδοση των απομνημονευμάτων του μέχρι το έτος 1848, ενώ σε επιστολή που της είχε αποστείλει το 1859 επιβεβαιώνεται πως συγγραφέας τους ήταν ο ίδιος.⁶⁴ Η Marie Esperance λοιπόν εξέδωσε μέρος των απομνημονευμάτων του Garibaldi, με τον τίτλο *Garibaldi's Denkwürdigkeiten nach handschriftlichen Aufzeichnungen desselben und nach authentischen Quellen*, το

⁶⁰ Belgiojoso, «L'Italie», ό.π., σ. 788-790, 794-796, 798-799.

⁶¹ Για τους πρωταγωνιστές της Ιταλικής Ενοποίησης και ιδιαίτερα για τον Garibaldi, βλ. Παγκράτης, *Ιστορία των ιταλικών προ-ενωτικών κρατών*, ό.π., σ. 275-290.

⁶² Για τα αυτοβιογραφικά έργα του Giuseppe Garibaldi αλλά και την εκδομένη επιστολογραφία του, βλ. «Online books by Giuseppe Garibaldi», στο *The Online Books Page*, <https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Garibaldi%2C%20Giuseppe%2C%201807%2D1882> (Τελευταία πρόσβαση: 7.12.2023). Βλ. επίσης *The Garibaldi Panorama & the Risorgimento*, Brown University, Italian Studies Department και Brown University Center for Digital Scholarship (2013), <https://library.brown.edu/cds/garibaldi/> (Τελευταία πρόσβαση: 28.11.2023), για ένα αρχείο της ιταλικής λαϊκής τέχνης της περιόδου με θέμα τον Garibaldi και την ιταλική παλιγγενεσία.

⁶³ Schwegman, «Amazons for Garibaldi», ό.π., σ. 424-425· Massimo de Leonardis (επιμ.), *Epistolario di Giuseppe Garibaldi*, τόμος IV: 1859, Istituto per la storia del Risorgimento Italiano, Tiferno Grafica, Καστέλο 1982. Πρβ. επιστολές: Giuseppe Garibaldi, *A Maria Speranza von Schwartz*, επιστολή 972, σ. 8· επιστολή 1023, σ. 32· επιστολή 1031, σ. 36· επιστολή 1128, σ. 38· επιστολή 1161, σ. 111· επιστολή 1187, σ. 124· επιστολή 1210, σ. 140· επιστολή 1225, σ. 150· επιστολή 1228, σ. 151· επιστολές 1229-1230, σ. 152· επιστολή 1232, σ. 153· επιστολή 1235, σ. 155· επιστολές 1269-1270, σ. 177· επιστολή 1295, σ. 192· επιστολή 1297, σ. 193.

⁶⁴ Schwegman, «Amazons for Garibaldi», ό.π., σ. 421.

1861.⁶⁵ Ωστόσο, τελικά ο Garibaldi εμπιστεύτηκε την έκδοση της συνέχειας των απομνημονευμάτων του στον γάλλο συγγραφέα Dumas Davy de la Pailleterie, γνωστότερο ως Alexandre Dumas, παρότι αρχικά είχε υποσχεθεί στη Marie Esperance πως θα της έστελνε τις συνέχειες έως και το 1859. Ο Dumas μετέφρασε στα γαλλικά τα απομνημονεύματα του Ιταλού επαναστάτη, με το πρώτο μέρος να εκδίδεται από το περιοδικό *Le Siècle* το 1860. Παρότι λοιπόν η Marie Esperance συμμετείχε ενεργά στις προσπάθειες για την Ιταλική Ενοποίηση, η δράση του Garibaldi τελικά αναδείχθηκε από έναν άνδρα, τον Alexandre Dumas, που αποτελούσε βέβαια μια πολυσχιδή πνευματική προσωπικότητα των γραμμάτων.⁶⁶ Εντέλει, οι σχέσεις της Schwartz με τον Garibaldi διαταράχθηκαν ολοκληρωτικά το 1875 λόγω προσωπικών και οικογενειακών διαφορών –ενόσω μάλιστα ο δεύτερος ήταν πλέον ασθενής–, με αποτέλεσμα ο Ιταλός επαναστάτης να αποστερήσει από την πρώην συνοδοιπόρο του τα δικαιώματα χρήσης και δημοσίευσης των χειρόγραφών του, που της τα είχε παραχωρήσει με γραπτή έγκριση το 1868.⁶⁷

Όπως υποστηρίζει η Schwegman, οι λόγοι για τους οποίους ο Garibaldi τελικά επέλεξε τον Dumas αντί για τη Schwartz είχαν περισσότερο να κάνουν με μια γενικότερη αλλαγή της στάσης του πατριωτικού κινήματος προς τις γυναίκες τόσο όσον αφορά τον ρόλο τους στο Risorgimento όσο και εκείνον που οι άνδρες πατριώτες επιδίωκαν να τους προσδώσουν μετά την ενοποίηση. Όπως σημειώνει η ίδια, η Schwartz «ήταν μια πατριωτική απομνημονευματογράφος και αμαζόνα», αφού

⁶⁵ Μυλωνάκη, «Εισαγωγικό σημείωμα», ό.π., σ. ις'-ιζ'.

⁶⁶ Schwegman, «Amazons for Garibaldi», ό.π., σ. 417-418. Σημειώνεται εδώ πως έχουν εκδοθεί πάντε κείμενα που βασίζονται στα απομνημονεύματα του Garibaldi. Το πρώτο είναι εκείνο ενός από τους συμμαχητές του, του Francesco Carrano, και εκδόθηκε το 1888, ενώ το δεύτερο εκδόθηκε από τον ίδιο τον Garibaldi την ίδια χρονιά. Και οι δύο αυτές εκδόσεις είναι στην ιταλική γλώσσα, πρβ. Francesco Carrano, *I Cacciatori delle Alpi comandati dal generale Garibaldi nella guerra del 1859 in Italia. Racconto popolare*, Unione Tipografico-Editore, Τορίνο 1860· Giuseppe Garibaldi, *Memorie autobiografiche*, Barbera, Φλωρεντία 1888· Giuseppe Garibaldi, *Le Memorie di Garibaldi, Edizione nazionale degli scritti di Giuseppe Garibaldi*, τόμοι Α' και Β', Carrelli, Μπολόνια 1932. Στην αγγλική γλώσσα μια εκδοχή των απομνημονευμάτων δημοσιεύθηκε το 1859 από τον Αμερικανό Theodore Dwight, που εξιστορεί τον βίο του Garibaldi έως και το 1849, πρβ. Theodore Dwight, *The Life of General Garibaldi, translated from his private papers; With the history of his splendid exploits in Rome, Lombardy, Sicily and Naples to the Present Time*, Derby & Jackson, Νέα Υόρκη 1861. Επίσης, τα απομνημονεύματα εκδόθηκαν στη γαλλική γλώσσα από τον Alexandre Dumas το 1860 και στη γερμανική από τη Marie Esperance Brandt von Schwartz, που τα εξέδωσε με το ψευδώνυμο Elpis Melena, το 1861, πρβ. Alexandre Dumas, *Viva Garibaldi!: Une odyssée en 1860*, Fayard, Παρίσι 2002· Elpis Melena, *Garibaldi's Denkwürdigkeiten*, τόμοι Α' και Β', Hoffmann und Campe, Αμβούργο 1861. Ο Garibaldi χρησιμοποίησε ως βάση τα κείμενα αυτά, προσθέτοντας τα γεγονότα από το 1849 έως και το 1871, για το δικό του κείμενο, που εκδόθηκε το 1888, πρβ. Gilles Pécourt, «Una Crociera nel mediterraneo con Garibaldi», στο Alexandre Dumas, *Viva Garibaldi!: un'odissea nel 1860*, Laude Schopp, Gilles Pécourt και Margherita Botto (επιμ.), Giulio Einaudi, Τορίνο 2004.

⁶⁷ Μυλωνάκη, ό.π., σ. ιθ'.

συμμετείχε στα φιλελεύθερα κινήματα, έχοντας ενεργό ρόλο σε διαφορετικά μέρη του κόσμου.⁶⁸ Ο Dumas ήταν όμως ήδη γνωστός συγγραφέας, κάτι που έδωσε εκδοτική ώθηση στα απομνημονεύματα του Garibaldi, καθιστώντας τα ήδη από την πρώτη τους έκδοση εμπορική επιτυχία.⁶⁹ Παρ' όλα αυτά, η Schwartz εξέδωσε τα απομνημονεύματα στα γερμανικά το 1861 και μάλιστα στο προλογικό της σημείωμα αναφέρθηκε στο γεγονός πως είχε τελικά προτιμηθεί ο Dumas, κατηγορώντας τον ουσιαστικά πως είχε διανθίσει κατά πολύ το αυτοβιογραφικό κείμενο στη γαλλική έκδοση με μυθιστορηματικά στοιχεία.⁷⁰

Όσον αφορά την Cristina Trivulzio di Belgiojoso, το 1848 διέμενε στη Νάπολη, όπου εξέδιδε την εφημερίδα *L'Ausonio*. Την περίοδο αυτή, λόγω των εξεγέρσεων στο Παλέρμο, ο βασιλιάς της Νάπολης αναγκάστηκε να παραχωρήσει φιλελεύθερο σύνταγμα, το οποίο σχεδιάστηκε στο πρότυπο του συντάγματος του Βασιλείου της Σαρδηνίας, που είχε παραχωρηθεί λίγο νωρίτερα. Τον Απρίλιο του ίδιου έτους η Belgiojoso τέθηκε επικεφαλής των εθελοντών Ναπολιτάνων στρατιωτών που σκόπευαν να συνεισφέρουν στην εξέγερση του Μιλάνου.⁷¹ Η ενεργή της συμμετοχή στην εξέγερση την οδήγησε στη δεύτερη φάση της εξορίας της, στη Μικρά Ασία, όπου διέμεινε από το 1850 έως το 1855.⁷² Όπως συνέβη και κατά την πρώτη της εξορία, για άλλη μια φορά η παρουσία της στην Ιταλία δεσμεύτηκε από τις αυστριακές αρχές, για να περιέλθει ξανά στην κατοχή της το 1853, κάτι που ίσχυσε για όλους όσους είχαν εμπλακεί στις επαναστάσεις του 1848 και του 1849, καθώς εκείνη τη χρονιά τούς δόθηκε αμνηστία με εντολή του Αυτοκράτορα Φραγκίσκου-Ιωσήφ Α' της Αυστρίας.⁷³ Η Belgiojoso επέστρεψε τελικά στην Ιταλία το 1855, αφήνοντας τη διοίκηση του κτήματος και της οικίας της στο Çakmakoglu στον υπηρέτη της Boulanger, που τα είχε υπό την εποπτεία του έως το 1863.⁷⁴

⁶⁸ Schwegman, «Amazons for Garibaldi», ό.π., σ. 418.

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 418-419.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 421.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 419. Η Belgiojoso δεν ήταν η μόνη γυναίκα που ηγήθηκε στρατευμάτων· υπάρχουν και άλλες περιπτώσεις, όπως της Isabella Luzzati, της Carolina Percoto και της Giulia Modena που ανέλαβαν ηγετικό ρόλο σε μάχες στο Βένετο, βλ. Rosanna De Longis, «La donna italiana'. Un giornale del 1848», *Genesis*, 1:1 (2002), σ. 263· Maria Teresa Guerra, «Cristina Trivulzio di Belgiojoso (1808-1871)», *Italian Women Writers*, University of Chicago Library, <https://www.lib.uchicago.edu/efts/IWW/BIOS/A0274.html> (Τελευταία πρόσβαση: 17.3.2024).

⁷² Bistarelli, *Gili esuli*, ό.π., σ. 256-258.

⁷³ Maria Pia Pedani, «Cristina's days in Çakmakoglu», στο Fabris (επιμ.), *Cristina Trivulzio di Belgiojoso*, ό.π., σ. 47-48· Davenport Adams, *Celebrated Women Travelers of the Nineteenth Century*, E.P. Dutton & CO, Νέα Υόρκη ⁸1903, σ. 50.

⁷⁴ Erler, «An Italian Princess», ό.π., σ. 30, 41.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, προορισμός της δεύτερης περιόδου εξορίας της Belgiojoso ήταν η Ανατολή, και συγκεκριμένα η Κωνσταντινούπολη. Το ταξίδι της εκεί το πραγματοποίησε μαζί με την κόρη της Maria και την παραμάννα της Mary Ann Parker, ενώ αργότερα μετακόμισε στο τσιφλίκι της στο Çakmakoglu μαζί με ακόμη οχτώ άτομα, τα οποία πιθανώς αποτελούσαν βοηθητικό προσωπικό.⁷⁵ Στο δρόμο της για τον προορισμό της, η Belgiojoso το 1849 έφτασε στην Ελλάδα –στην Αίγινα και μετέπειτα στην Αθήνα–, όπου διέμεινε για ορισμένους μήνες, έως και την αναχώρησή της την άνοιξη του επόμενου έτους. Κατά την παραμονή της στην Ελλάδα κατόρθωσε να παρατηρήσει τον καθημερινό τρόπο ζωής των Ελλήνων και των Ελληνίδων και, κυρίως, όψεις των σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων και της θέσης των γυναικών.⁷⁶ Η Cristina μετέβη στην Ελλάδα μέσω Μάλτας, έπειτα από τη συμμετοχή της στη βραχύβια Ρωμαϊκή Δημοκρατία (1849). Στην Αθήνα αποπειράθηκε να οργανώσει μια παροικία Ιταλών προσφύγων, χωρίς όμως αυτή η προσπάθεια να ευοδωθεί. Σύμφωνα με την ίδια, στην Αθήνα υπήρχαν περίπου χίλιοι εφτακόσιοι Ιταλοί εξόριστοι, οι οποίοι αντιμετώπιζαν ουσιαστικά ζητήματα επιβίωσης. Μάλιστα, και άλλες ομάδες εξόριστων είχαν κάνει προτάσεις στην ελληνική κυβέρνηση για τη δημιουργία μιας αγροτικής παροικίας στην Κόρινθο, όπου οι εξόριστοι θα συγκεντρώνονταν και θα συμβίωναν με την πρακτική της συσσωμάτωσης, ωστόσο αυτά τα αιτήματα δεν είχαν ευνοϊκή εξέλιξη καθώς η Αυστρία και η Ρωσία δεν έβλεπαν θετικά την ύπαρξη ομάδων φιλελεύθερων Ιταλών εξόριστων και υπερασπιστών της Ιταλικής Ενοποίησης στην ελληνική επικράτεια.⁷⁷

Η Belgiojoso συνέγραψε πλήθος έργων που αφορούσαν τη ζωή της, ιδιαίτερα κατά τη μακρά περίοδο της εξορίας, των ταξιδιών και των περιηγήσεών της. Το 1850 εξέδωσε σε μέρη τις αναμνήσεις της από την εξορία, με τον τίτλο *Souvenirs dans l'Exile*, στο περιοδικό *Le National*, ενώ από τον Σεπτέμβριο του 1850 έως τον Δεκέμβριο του 1851 δημοσίευσε και την αγγλική τους μετάφραση, ως *Letters of an Exile*, στην αμερικανική εφημερίδα *New York Tribune*.⁷⁸ Τα έργα της θα μπορούσαν

⁷⁵ Erler, «An Italian Princess», ό.π., σ. 36-37· Gallo, «The United States of Europe and the 'East(s)'», ό.π., σ. 151.

⁷⁶ Ada Boubara, «Il caso di Belgiojoso e di *Εφημερίς των κυριών* (Giornale delle Signore) di Parren. Percorsi intertestuali», στο Maria Gloria Ríos Guardiola, María Belén Hernández González και Encarna Esteban Bernabé (επιμ.), *Mujeres de letras: pioneras en el arte, el ensayismo y la educación*, Consejería de Educación y Universidades, Μούρθια 2016, σ. 651-652.

⁷⁷ Bistarelli, ό.π., σ. 258-259· Pedani, ό.π., σ. 44· Alba Amoia και Bettina Knapp (επιμ.), *Great Women Travel Writers: From 1750 to the Present*, Bloomsbury, Λονδίνο 2006, σ. 70.

⁷⁸ Phyllis Cole, «Margaret Fuller», στο Julia Straub (επιμ.), *Handbook of Transatlantic North American Studies*, τόμος 3, De Gruyter, Βερολίνο και Βοστώνη 2016, σ. 205-207.

να ενταχθούν στο λογοτεχνικό είδος της «λογοτεχνίας της εξορίας», που λόγω των πολιτικών και κοινωνικών ανακατατάξεων του 19ου αιώνα, άνθησε την περίοδο αυτή, καθώς πολλοί Ευρωπαίοι εξόριστοι ωθήθηκαν στη συγγραφή στους τόπους εξορίας τους.⁷⁹

Μετά την άφιξή της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Cristina Belgiojoso τελικά εγκαταστάθηκε στο τσιφλίκι της στο Çakmakoglu, στην επαρχία Κασταμονής στη Μικρά Ασία.⁸⁰ Κατά την παραμονή της στο Παρίσι, την πρώτη περίοδο εξορίας της, σύχναζε στις συναντήσεις της Βουλής των Αντιπροσώπων όπου παρακολουθούσε ομιλίες των Σαινσιμονιστών, από τους οποίους είχε επηρεαστεί.⁸¹ Στο τσιφλίκι του Çakmakoglu κατόρθωσε να πραγματώσει τις ιδέες του Saint-Simon, καθώς και του François Marie Charles Fourier, οργανώνοντας μια πρότυπη συνεταιριστική κοινότητα.⁸² Εκεί συγκέντρωσε κυρίως Ιταλούς εξόριστους, οι οποίοι οργάνωσαν, με επικεφαλής εκείνη, μια φάρμα που στόχευε να εξασφαλίσει την αυτάρκη διαβίωσή τους μέσω της αυτοκατανάλωσης.⁸³ Μάλιστα, η κόρη της Maria, σύμφωνα με την έρευνα του Erler στα οθωμανικά αρχεία, έλαβε την οθωμανική υπηκοότητα το 1851 και έτσι μπόρεσε να καταστεί κληρονόμος της ιδιοκτησίας της μητέρας της στο Çakmakoglu.⁸⁴

Συμπερασματικά

Γυναίκες σαν τη Marie Esperance Brandt von Schwartz και την Cristina Trivulzio di Belgiojoso συνιστούν εξαιρέσεις στον κανόνα που απέκλειε τις γυναίκες από την ενεργή συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα και τις καθιστούσε, όπως παραδοσιακά συνέβαινε, αποκλειστικά αποσυρμένες στη σφαίρα του ιδιωτικού βίου. Μάλιστα, ένα ζήτημα που ανακύπτει στην ιστοριογραφία σχετίζεται με το γεγονός πως πολλές γυναίκες που συμμετείχαν ενεργά στον αγώνα για την ιταλική απελευθέρωση και ενοποίηση παρέμειναν στο περιθώριο, και τελικά στη λήθη, αφού συστηματικά

⁷⁹ Στις περιπτώσεις ορισμένων χωρών, όπως για παράδειγμα της Πολωνίας, τα έργα που εκδόθηκαν στο εξωτερικό από εξόριστους πατριώτες κατά τον 19ο αιώνα απαρτίζουν ένα μεγάλο μέρος της εθνικής λογοτεχνίας, βλ. Strauss, «East and West», *ό.π.*, σ. 54.

⁸⁰ Strauss, *ό.π.*, σ. 55. Ένας από τους Ιταλούς υπηρέτες που ζούσαν στο τσιφλίκι της Cristina Belgiojoso αποπειράθηκε να τη δολοφονήσει με επτά μαχαιριές το 1853. Ονομαζόταν Bernardo Lorenzoni και υπήρξε απόστρατος του αυστριακού στρατού. Η Belgiojoso τελικά επέζησε της επίθεσης και ο Lorenzoni καταδικάστηκε σε φυλάκιση από τις οθωμανικές αρχές, βλ. Pedani, «Cristina's days», *ό.π.*, σ. 50-51 · Erler, «An Italian Princess», *ό.π.*, σ. 39.

⁸¹ Sharon Worley, *Revolutionary Feminist Narrative and Perspectives on the Italian Risorgimento*, Cambridge Scholars Publishing, Κέιμπριτζ 2022, σ. 99.

⁸² Amoia και Knapp (επιμ.), *Great Women*, *ό.π.*, σ. 65.

⁸³ Στο ίδιο, σ. 78.

⁸⁴ Erler, *ό.π.*, σ. 37-38.

αποφευγόταν η δημόσια αναφορά και προβολή αυτών των ενεργών και μαχητικών γυναικών, που σε ορισμένες περιπτώσεις στην κυριολεξία ενίσχυσαν τον αγώνα μέσα από το πεδίο της μάχης, ενώ σε άλλες συνεισέφεραν μέσω των γραπτών τους και των αγώνων τους για την κοινωνική και πολιτική ισότητα.⁸⁵ Στην Ιταλική Χερσόνησο, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, οι άνδρες ήταν αυτοί που είχαν το προνόμιο να ασχολούνται με την πολιτική ή με τα επαγγέλματα στα οποία είχαν τη δυνατότητα να εκθέτουν τις απόψεις τους στη δημόσια σφαίρα και, φυσικά, μόνο εκείνοι μπορούσαν να πολεμούν. Οι γυναίκες ήταν περιορισμένες στην οικιακή σφαίρα και επιφορτίζονταν με την ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα του νοικοκυριού. Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Alberto Mario Banti, υπήρχαν και αυτές οι «αντικομοφορμίστριες» γυναίκες οι οποίες αναδείχθηκαν στη δημόσια σφαίρα αγνοώντας το περιοριστικό πλαίσιο της «πατριωτικής αρρενωπότητας» που όριζε την ιταλική κοινωνία της περιόδου.⁸⁶ Τέτοιες περιπτώσεις είναι οι δύο γυναίκες που εξετάστηκαν σε αυτό το άρθρο.

Έτσι, το 1870 η Belgiojoso χαρακτηριζόταν από τον Eugenio Camerini στο έργο του *Donne illustri* (1870) ως μια γυναίκα που «είχε όλες τις χάρες της θηλυκότητας και όλη τη δύναμη και την ενέργεια της ανδρικής διάνοιας»⁸⁷, ενώ το 1848 σε άρθρο στο πολιτικό και λογοτεχνικό περιοδικό *Η Ιταλίδα Γυναίκα* (*La donna italiana*), που κυκλοφορούσε στη Ρώμη, περιγραφόταν ως το πρότυπο της «Ιταλίδας γυναίκας». Πιο συγκεκριμένα, στο συγκεκριμένο άρθρο γινόταν αναφορά στα πνευματικά και ψυχικά της χαρακτηριστικά αλλά και στην αυταπάρνησή της κατά τη συμμετοχή της στον αγώνα για την απελευθέρωση της Ιταλίας. Όμως, αυτό που παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι η αναφορά του συγγραφέα του άρθρου, R. Berlinghieri, στο γεγονός πως χωρίς δισταγμό η Belgiojoso «[...] εγκατέλειπε την πατρίδα, τις ανέσεις και τον πλούτο· περιοδεύοντας σε ξένη γη, αφιερώνοντας κάθε κομμάτι της παρουσίας της, τα μέσα και τα ταλέντα και τις χάρες της, που ήταν πιο ισχυρές από τον πατρογονικό της πλούτο, για να παρέχει βοήθεια στον εξόριστο πατριωτισμό και για να αναθρέψει την ιερή φλόγα της ιταλικής ελευθερίας, η οποία ταλαντευόμενη είναι κοντά στο να σβήσει».⁸⁸ Όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, η εξορία λόγω επαναστατικής δράσης

⁸⁵ Schwegman, «Amazons for Garibaldi», *ό.π.*, σ. 418.

⁸⁶ Alberto Mario Banti, «Dal patriottismo alla domesticità: la parabola narrativa di una donna del Risorgimento lombardo», στο Cristina Trivulzio di Belgiojoso, *Rachele. Storia lombarda del 1848, con saggi di Alberto Mario Banti e Novella Belucci*, Viella, Ρώμη 2012, σ. 140.

⁸⁷ Eugenio Camerini, *Donne illustri*, F. Garbini, Μιλάνο 1870, σ. 226.

⁸⁸ R. Berlinghieri, «Donne illustri: Cristina principessa Trivulzi Belgiojoso», *La donna italiana*, 4 (13 Μαΐου 1848), σ. 2.

και η πραγματοποίηση ταξιδιών αναγνωρίζεται από την ιστοριογραφία ως μια κινητικότητα που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα την υπό εξέταση περίοδο, ενώ είναι σαφές πως παράλληλα έδωσε και μια νέα συνειδητοποίηση σχετικά με το ποια πρέπει (ή θα έπρεπε) να είναι τα χαρακτηριστικά μιας νέας «ευρωπαϊκότητας». Έτσι, λοιπόν, την περίοδο αυτή άρχισε να εντυπώνεται η ιδέα πως μια ελεύθερη, αυτόνομη και ενωμένη Ευρώπη θα μπορούσε τελικά να είναι η λύση στο ζήτημα της ενοποίησης της Ιταλίας, κάτι που, όπως παρατηρεί η Gallo, η Belgiojoso εμπέδωσε και αντιλήφθηκε στη διάρκεια της εξορίας της στην Ανατολή, μέσω δηλαδή της εμπειρίας που απέκτησε εκτός της Ευρώπης.⁸⁹

Από την πλευρά της, η Marie Esperance Brandt von Schwartz θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια «αμαζόνα» της περιόδου τόσο λόγω της πένας της όσο και της ενεργής επαναστατικής της δράσης και συμμετοχής σε διάφορα απελευθερωτικά κινήματα του ευρωπαϊκού 19ου αιώνα.⁹⁰ Ωστόσο, η Schwartz, παρότι συμμετείχε μαζί με τον Garibaldi σε μάχες και θεωρούνταν ως μια αμαζόνα, καταχωρήθηκε στη συλλογική μνήμη ως μια γυναίκα που ο βίος της και η ενεργή της επαναστατική δράση βρίσκονταν σε άμεση σύνδεση με τον ιταλό επαναστάτη, επομένως δεν ήταν ανεξάρτητη από την κυρίαρχη ανδρική φιγούρα, όπως άλλωστε ισχύει και στην περίπτωση της Βραζιλιάνας συζύγου του Garibaldi, της Ana Maria de Jesus Ribeiro da Silva (γνωστής ως Anita).⁹¹ Πάντως, αυτή η σύνδεση με την κυρίαρχη ανδρική φιγούρα και η διστακτικότητα ανάδειξης γυναικών ως αυτόνομων δρώντων ίσως σχετίζεται και με τον νέο ρόλο για τις γυναίκες που αναδύθηκε κατά την περίοδο αυτή. Ο ρόλος αυτός ήταν συνδεδεμένος με την πατριωτική μητρότητα και την υποχρέωση των γυναικών να γεννούν και να ανατρέφουν τους υιούς τους, που θα επιφορτίζονταν εντέλει με την απελευθέρωση και αναγέννηση της πατρίδας, την ώρα που εκείνες θα όφειλαν να διατηρούν τις γυναικείες αρετές της εγκράτειας και της αγνότητας, εναρμονισμένες πάντα με τη μητρότητα.⁹² Αυτή η καινούρια αντίληψη είναι ιδιαίτερα ορατή στα απομνημονεύματα του Garibaldi που εκδόθηκαν από τον Dumas, καθώς η Anita παρουσιάζεται μεν στο πλάι του ιταλού επαναστάτη αλλά στην πραγματικότητα ο ρόλος της βρίσκεται πίσω από τον Garibaldi, στα παρασκήνια. Αντιθέτως, στο μέρος

⁸⁹ Gallo, «The United States of Europe and the 'East(s)»», *ό.π.*, σ. 134-5, 151.

⁹⁰ Schwegman, «Amazons for Garibaldi», *ό.π.*, σ. 418.

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 419.

⁹² Marina d'Amelia, «Between Two Eras: Challenges Facing Women in the Risorgimento», στο Silvana Patrica και Lucy Riall (επιμ.), *The Risorgimento Revisited: Nationalism and Culture in Nineteenth-Century Italy*, Palgrave MacMillan, Νέα Υόρκη 2012, σ. 115-133.

των απομνημονευμάτων που εκδόθηκε από τη Schwarz η Anita παρουσιάζεται ως περισσότερο δυναμική και αυτόνομη.⁹³

Και οι δύο γυναίκες που εξετάστηκαν στο άρθρο αυτό έζησαν μια αντισυμβατική ζωή σε προσωπικό επίπεδο, τόσο λόγω των επιλογών τους σχετικά με τον έγγαμο βίο και τον τρόπο με τον οποίο επέλεξαν να είναι (ή να μην είναι) μητέρες όσο και λόγω της ανάμειξής τους στην πολιτική ζωή και της συμμετοχής τους στην επαναστατική δραστηριότητα της περιόδου. Σίγουρα κατακρίθηκαν για τις επιλογές τους από τις κοινωνίες στις οποίες ζούσαν, καθώς ήταν επιλογές ιδιαίτερα ριζοσπαστικές για την περίοδο: η Belgiojoso έκανε παιδί εκτός του νόμιμου γάμου της και βρισκόταν διαρκώς σε σύγκρουση με τις αυστριακές αρχές· η Schwartz δεν επέλεξε τον ρόλο της βιωμένης μητρότητας και το παιδί της έζησε με τον αδελφό της· επιπλέον, ταξίδεψε σε διαφορετικές χώρες, όπου μάλιστα υπερασπίστηκε την ανεξαρτησία και την ελευθερία των εκεί λαών από τον ξένο κατακτητή. Τέλος, και οι δύο γυναίκες μπόρεσαν να διαφοροποιήσουν τις ζωές τους και να ζήσουν εκτός των κοινωνικών νορμών και περιορισμών που τις ήθελαν προσηλωμένες σε έναν και μόνο στόχο χάρη στην οικονομική τους κατάσταση και την κοινωνική τους καταγωγή.

⁹³ Schwegman, «Amazons for Garibaldi», *ό.π.*, σ. 422-423.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BIBLIOGRAPHY

Πρωτογενείς πηγές

Primary Sources

Belgiojoso, Christine Trivulce de, « L'Italie et la Révolution Italienne de 1848 », *Revue des Deux Mondes*, période initiale, 23:6 (1848), σ. 785-813.

—, «L'Italie et la Révolution Italienne de 1848», *Revue des Deux Mondes*, période initiale, 24:1 (1848), σ. 139-165.

—, «L'Italie et la Révolution Italienne de 1848», *Revue des Deux Mondes*, période initiale, 24:5 (1848), σ. 785-824.

—, «L'Italie et la Révolution Italienne de 1848», *Revue des Deux Mondes*, nouvelle période, 1:2 (1849), σ. 201-230.

Berlinghieri, R., «Donne illustri: Cristina principessa Trivulzi Belgiojoso», *La donna italiana*, 4 (13 Μαΐου 1848).

Camerini, Eugenio, *Donne illustri*, F. Garbini, Μιλάνο 1870.

De Leonardis, Massimo (επιμ.), *Epistolario di Giuseppe Garibaldi*, τόμος IV: 1859, Istituto per la storia del Risorgimento Italiano, Tiferno Grafica, Καστέλο 1982.

Dumas, Alexandre, *Viva Garibaldi!: Une odyssée en 1860*, Fayard, Παρίσι 2002.

Dwight, Theodore, *The Life of General Garibaldi, translated from his private papers; With the history of his splendid exploits in Rome, Lombardy, Sicily and Naples to the Present Time*, Derby & Jackson, Νέα Υόρκη 1861.

Frignani, A., Cannonieri, G. και Pescantini, F., «Alla Signora Principessa Donna Cristina Belgioioso, nata Trivulzio», Παρίσι, 10 Μαρτίου 1833, στο *L'esule, giornale di letteratura italiana antica et moderna/L'exilé, journal de littérature italienne ancienne et moderne*, Pihan Delaforest, Παρίσι 1833, τόμος Β', σ. 7-11.

Garibaldi, Giuseppe, *Le Memorie di Garibaldi, Edizione nazionale degli scritti di Giuseppe Garibaldi*, τόμοι Α' και Β', Carrelli, Μπολόνια 1932.

Garibaldi, Giuseppe, *Memorie autobiografiche*, Barbera, Φλωρεντία 1888.

Melena, Elpis, [Marie Esperance Brandt von Schwartz], *Garibaldi's Denkwürdigkeiten*, τόμοι Α' και Β', Hoffmann und Campe, Αμβούργο 1861.

Ανώνυμη [Marie Esperance Brandt von Schwartz], *Leaves from a Lady's Diary of Her Travels in Barbary*, τόμος Β', Henry Colburn, Λονδίνο 1850.

Δευτερογενείς πηγές

Secondary Literature

Adams, Davenport, *Celebrated Women Travelers of the Nineteenth Century*, E.P. Dutton & CO, Νέα Υόρκη 1903.

Agorni, Mirella, *Translating Italy for the Eighteenth Century: British Women, Translation and Travel Writing (1739-1797)*, Routledge, Άμπινγκτον και Νέα Υόρκη 2002.

Aliprantis, Christos, «Lives in Exile: Foreign Political Refugees in Early Independent Greece (1830-53)», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 43:2 (2019), σ. 243-261.

Amoia, Alba και Knapp, Bettina (επιμ.), *Great Women Travel Writers: From 1750 to the Present*, Bloomsbury, Λονδίνο 2006.

Banti, Alberto Mario, «Dal patriottismo alla domesticità: la parabola narrativa di una donna del Risorgimento lombardo», Cristina Trivulzio di Belgiojoso, *Rachele. Storia lombarda del 1848, con saggi di Alberto Mario Banti e Novella Belucci*, Viella, Ρώμη 2012, σ. 139-146.

Binaghi, Maurizio, «Cristina Trivulzio di Belgiojoso e la Svizzera», στο Marino Viganò, *Cristina Trivulzio di Belgiojoso «La prima donna d'Italia». Nel 150° della morte 1871-2021*, Atti del Corso Università della Svizzera Italiana, Lugano, 6, 13, 20 Ottobre 2021, Quaderni dell'Associazione Carlo Cattaneo, Associazione Carlo Cattaneo-Castagnoia, 78 (2021), σ. 161-192.

Bistarelli, Agostino, *Gili esuli del Risorgimento*, Mulino, Μπολόνια 2011.

Boubara, Ada, «Il caso di Belgiojoso e di *Εφημερίς των κυριών* (Giornale delle Signore) di Parren. Percorsi intertestuali», στο María Gloria Ríos Guardiola, María Belén Hernández González και Encarna Esteban Bernabé (επιμ.), *Mujeres de letras: pioneras en el arte, el ensayismo y la educación*, Conserjería de Educación y Universidades, Μούρθια 2016, σ. 651-660.

- Caporuscio, Flavia, «Nota biografica», στο Cristina Trivulzio di Belgiojoso, *Rachele. Storia lombarda del 1848, con saggi di Alberto Mario Banti e Novella Belucci*, Viella, Ρώμη 2012, σ. 21-38.
- Carrano, Francesco, *I Cacciatori delle Alpi comandati dal generale Garibaldi nella guerra del 1859 in Italia. Racconto popolare*, Unione Tipografico-Editore, Τορίνο 1860.
- Chiyoungh Yoon, Monica, *Princess Cristina Trivulzio di Belgiojoso: Her Passion for Music and Politics*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Washington, Ουάσινγκτον 2014.
- Cloutier, Eleanor Clare, *Repetitive Novelty: Italian Opera in Paris and London in the 1830s and 1840s*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of California, Μπέρκλεϊ 2016.
- Cocker, Mark, *Loneliness and Time: British Travel Writing in the Twentieth Century*, Secker και Warburg, Λονδίνο 1992.
- Colbert, Benjamin, «British Women's Travel Writing, 1780-1840: Bibliographical Reflections», *Women's Writing*, 24:2 (2017), σ. 151-169.
- Cole, Phyllis, «Margaret Fuller», στο Julia Straub (επιμ.), *Handbook of Transatlantic North American Studies*, τόμος 3, De Gruyter, Βερολίνο και Βοστώνη 2016, σ. 192-212.
- d'Amelia, Marina, «Between Two Eras: Challenges Facing Women in the Risorgimento», στο Silvana Patrica και Lucy Riall (επιμ.), *The Risorgimento Revisited: Nationalism and Culture in Nineteenth-Century Italy*, Palgrave MacMillan, Νέα Υόρκη 2012, σ. 115-133.
- De Fort, Ester, «La questione dei sequestri austriaci del 1853: echi e reazioni nel regno sardo», *Mélanges de l'École française de Rome – Italie et Méditerranée modernes et contemporaines*, (2017), σ. 1-44.
- Erler, Mehmet Yavuz, «An Italian Princess in the Ottoman Empire (1850-1855)», στο Antonio Fabris (επιμ.), *Cristina Trivulzio di Belgiojoso: An Italian Princess in the 19th c. Turkish Countryside*, Filippi Editore Venezia, Βενετία 2010, σ. 29-42.
- Filippini, Nadia Maria, «Donne sulla scena politica: dalle Municipalità del 1797 al Risorgimento», στο Nadia Maria Filippini (επιμ.), *Donne sulla scena pubblica. Società e politica in Veneto tra Sette e Ottocento*, FrancoAngeli, Μιλάνο 2006, σ. 81-137.

- Gallo, Fernanda, «The United States of Europe and the ‘East(s)’», στο Mark Hewitson και Jan Vernmeiren (επιμ.), *Europe and the East: Historical Ideas of Eastern and Southeast Europe, 1789-1989*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2023, σ.133-165.
- Ginsborg, Paul, «European Romanticism and the Italian Risorgimento», στο Silvana Patrica και Lucy Riall (επιμ.), *The Risorgimento Revisited: Nationalism and Culture in Nineteenth-Century Italy*, Palgrave MacMillan, Νέα Υόρκη 2012, σ. 18-36.
- Glogg, Richard, *Σύντομη ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.
- Gooley, Dana, «Cosmopolitanism in the Age of Nationalism, 1848-1914», *Journal of the American Musicological Society*, 66:2 (2012), σ. 523-549.
- Guidi, Laura, «Nobili o maledette? Passioni del Risorgimento fra tracce biografiche, narrazioni canoniche, riscritture», *Meridiana*, 69 (2010), σ. 115-122.
- Hicks, Geoffrey, «Female Political Facilitators: A Case Study of Post-Napoleonic Rome», *Women's History Review*, 33:3 (2023), σ. 355-373.
- Isabella, Maurizio και Zanou, Konstantina (επιμ.), *Mediterranean Diasporas: Politics and Ideas in the Long Nineteenth Century*, Bloomsbury, Λονδίνο 2016.
- Kamberidou, Irene, «Interacting, Sharing and Bonding: ‘Notes of Personal Experience’ by Nineteenth-Century Women Travellers», *Gender, Place and Culture*, 23:3 (2016), σ. 381-397.
- , «Revealing Experiences Hidden from History: Through the Eyes of Women Travelers in the Eastern Mediterranean and Black Sea Regions in the 17th to Early 20th Centuries», στο Eleni G. Gavra και Evangelia N. Georgitsoyanni (επιμ.), *Proceedings, International Conference: Port Cities and Maritime Routes in Eastern Mediterranean and Black Sea (18th-21st century)*, σ. 1063-1084.
- Longis, Rosanna De, «‘La donna italiana’. Un giornale del 1848», *Genesis*, I:1 (2002), σ. 261-265.
- Malachuk, Daniel S., «Nationalist Cosmopolitics in the Nineteenth Century», στο Diane Morgan και Gary Banham (επιμ.), *Cosmopolitics and the Emergence of a Future*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2009, σ. 139-162.
- Maurizio Isabella, *Risorgimento in Exile: Italian Émigrés and the Liberal International in the Post-Napoleonic Era*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2009.

- Mills, Sara, *Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*, Routledge, Λονδίνο 1991.
- Moore, Diana, *Transnational Nationalists: Cosmopolitan Women, Philanthropy, and Italian State-Building, 1850-1890*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, The City University of New York, Νέα Υόρκη 2018.
- Müller, Ulrike, «Liszt, Women and Salon Culture», στο Joanne Cormac (επιμ.), *Liszt in Context*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2022.
- Palazzi, Maura, Sarti, Raffaella και Soldani, Simonetta, «Introduzione», *Genesis*, I:1 (2002), σ. 9-22.
- Patrica, Silvana και Riall, Lucy, «Introduction: Revisiting the Risorgimento», στο Silvana Patrica και Lucy Riall (επιμ.), *The Risorgimento Revisited: Nationalism and Culture in Nineteenth-Century Italy*, Palgrave MacMillan, Νέα Υόρκη 2012, σ. 1-17.
- Pécout, Gilles, «Una Crociera nel mediterraneo con Garibaldi», στο Alexandre Dumas, *Viva Garibaldi!: un'odissea nel 1860*, Laude Schopp, Gilles Pécout και Margherita Botto (επιμ.), Giulio Einaudi, Τορίνο 2004.
- Pedani, Maria Pia, «Cristina's Days in Çakmakoglu», στο Antonio Fabris (επιμ.), *Cristina Trivulzio di Belgiojoso: An Italian Princess in the 19th c. Turkish Countryside*, Filippi Editore Venezia, Βενετία 2010, σ. 43-52.
- Pratt, Mary Luise, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, Routledge, Λονδίνο 1992.
- Riall, Lucy, «Offshore Nation: Italians 'Overseas' in the Nineteenth-Century World», *Storica*, 83 (2022), σ. 9-51.
- , *Risorgimento: The History of Italy from Napoleon to Nation State*, Red Globe Press, Νέα Υόρκη 2009.
- Said, Edward, *Orientalism*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1978.
- Schwegman, Marjan, «Amazons for Garibaldi: Women Warriors and the Making of the Hero of Two-Worlds», *Modern Italy*, 15:4 (2010), σ. 417-432.
- Smart, Mary Ann, «Parlor Games: Italian Music and Italian Politics in the Parisian Salon», *19th-Century Music*, 14:1 (2010), σ. 39-60.
- Spackman, Barbara, *Accidental Orientalists: Modern Italian Travelers in Ottoman Lands*, Liverpool University Press, Λίβερπουλ 2017.

- Strauss, Johann, «East and West: Émigré Literature in the Ottoman Empire (18th-20th Century)», *Kün: Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1:2 (2021), σ. 52-80.
- Summers, Anne, «British Women and Cultures of Internationalism, c. 1815-1914», στο David Feldman και Jon Lawrence (επιμ.), *Structures and Transformations in Modern British History: Essays for Gareth Stedman Jones*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2011, σ. 187-209.
- Thompson, Carl Edward, *The Routledge Companion to Travel Writing*, Routledge, Λονδίνο 2016.
- Thompson, Carl, *Travel Writing*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2011.
- Tonutti, Sabrina, «European Animal Protection», στο Andrew Linzey και Desmond Tutu (επιμ.), *The Global Guide to Animal Protection*, University of Illinois Press, Ουρμπάνα, Σικάγο και Springfield 2013, σ. 12-14.
- Traverso, Enzo, *Επανάσταση: διανοητική και πολιτισμική ιστορία*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, 21ος Παράλληλος, Αθήνα 2023.
- Worley, Sharon, *Revolutionary Feminist Narrative and Perspectives on the Italian Risorgimento*, Cambridge Scholars Publishing, Κέμπριτζ 2022.
- Youngs, Tim, *The Cambridge Introduction to Travel Writing*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2013.
- , *Travelers in Africa: British Travelogues, 1850-1900*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1994.
- Zagarri, Rosemarie, *Revolutionary Backlash: Women and Politics in the Early American Republic*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 2007.
- Zanou, Konstantina, *Transnational Patriotism in the Mediterranean, 1800-1850: Stammering the Nation*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2018.
- Zucconi, Antonietta Angelica, «L'esule-L'exilé. Giornale di letteratura italiana antica e moderna», *Viaggiatori. Circolazioni, scambi ed esilio*, 1:1 (2017), σ. 284-335.
- Καρακατσούλη, Άννα, *Μαχητές της Ελευθερίας και 1821: Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνική της διάσταση*, Πεδίο, Αθήνα 2016.
- Λιάκος, Αντώνης, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα 1859-1862*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.
- Μυλωνάκη, Ιωάννα, «Εισαγωγικό σημείωμα», στο Ελπίς Μέλαινα, *Περιηγήσεις στην Κρήτη 1866-1870, με 14 τοπιογραφίες του Joseph Winckler και έναν χάρτη της Κρήτης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2008, σ. θ'-λε'.

- Μυλωνάκη, Ιωάννα, «Οι ‘άθλιοι της Κρήτης’: ζωοφιλία και πολιτική στα Χανιά του 19ου αιώνα», στο Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος (επιμ.), *Πρακτικά Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006*, τόμος Γ2: *Νεοελληνική περίοδος. Εκκλησιαστική και κοινωνική ιστορία, κρητικό δίκαιο-Ελευθέριος Βενιζέλος, Νεότερη Ιστορία 1913-2006, γεωπονία, βοτανική, οικολογία*, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 2011, σ. 355-363.
- Παγκράτης, Γεράσιμος, *Ιστορία της Ιταλίας από τη συνθήκη του Λόντι στην Ενοποίηση (1474-1870)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, ΕΜΠ, Αθήνα 2015.
- , «Ιταλική μετανάστευση και κρατική πολιτική στα Ιόνια Νησιά στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα: νέα ερωτήματα πάνω σε ένα παλιό ζήτημα», στο Ν.Γ. Μοσχονάς και Γ.Δ. Παγκράτης (επιμ.), *Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά από τον 13^ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα, Πρακτικά συνεδρίου (Αθήνα 9-11 Οκτωβρίου 2019)*, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας και Κέντρο Μελετών Ιονίου, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2022, σ. 329-344.
- , *Ιστορία των ιταλικών προ-ενωτικών κρατών: Από τους ιταλικούς πολέμους έως την Ενοποίηση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2020.

Ιστοσελίδες και βάσεις δεδομένων

Digital Sources

- Accademia della Crusca. Lessicografia della Crusca in rete*, τόμος 4, 1729-1738, σ. 309, <http://tinyurl.com/esiliare-Acc-della-Crusca>.
- Accademia della Crusca. Lessicografia della Crusca in rete*, τόμος 5, 1863-1923, σ. 411, <http://tinyurl.com/esule-Acc-della-Crusca>.
- Audenino, Patrizia, «Esuli risorgimentali: esploratori della libertà o naufraghi della rivoluzione?», *Archivio Storico dell'Emigrazione Italiana*, (Ιούλιος 2014), <https://www.asei.eu/it/2014/07/esuli-risorgimentali-esploratori-della-liberta-o-naufraghi-della-rivoluzione/>.
- Bossaert, Marie, «The Italians of Istanbul (Nineteenth-Twentieth Century)», *Encyclopédie d'histoire numérique de l'Europe*, (7.4.2022), <https://ehne.fr/en/node/14134>.

- Clark, Christopher, «Why Should We Think about the Revolution of 1848 Now?», *London Review of Books*, 41:5 (7.3.2019), <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v41/n05/christopher-clark/why-should-we-think-about-the-revolutions-of-1848-now>.
- De Fort, Ester, «La questione dei sequestri austriaci del 1853: echi e reazioni nel regno sardo», *Mélanges de l'École française de Rome – Italie et Méditerranée modernes et contemporaines*, 129:2 (2017), <http://journals.openedition.org/mefrim/3210>.
- Diaz, Delphine, «European Asylum Capitals during the Nineteenth Century», *Encyclopédie d'histoire numérique de l'Europe*, (19.5.2021), <https://ehne.fr/en/encyclopedia/themes/migrations-in-europe/what-migration-does-city/european-asylum-capitals-during-nineteenth-century>.
- Fondazione Laura Solera Mantegazza. Istruzione e formazione dal 1870, <https://www.soleramantegazza.it/la-fondazione>.
- Guerra, Maria Teresa, «Cristina Trivulzio di Belgioso (1808-1871)», *Italian Women Writers*, University of Chicago Library, <https://www.lib.uchicago.edu/efts/IWW/BIOS/A0274.html>.
- Le vocabulaire de l'exil, Etats italiens, «Esilio, Esule», στο *Asileurope XIX. Pour une histoire européenne de l'aisle et de l'exil au XIXe siècle*, <https://asileurope.huma-num.fr/le-vocabulaire-de-lexil/esilio-esule>.
- Margaret Fuller Transnational Archive, CERES: Exhibit Toolkit with help from the Digital Scholarship Group at the Northeastern University Library, <https://fullerarchive.northeastern.edu/key-figures/giuseppe-mazzini/>.
- «Online books by Giuseppe Garibaldi», στο *The Online Books Page*, <https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Garibaldi%2C%20Giuseppe%2C%201807%2D1882>.
- Todeschini, Marco, «Laura Solera Mantegazza», στο *Enciclopedia delle donne*, <https://www.enciclopediadelledonne.it/biografie/laura-solera-mantegazza/>.
- Tafuro, Azzurra, «Solera Mantegazza, Laura», στο *Treccani. Dizionario Biografico degli Italiani*, τόμος 93 (2018), σ. 189-192, https://www.treccani.it/enciclopedia/laura-solera-mantegazza_%28Dizionario-Biografico%29/.

The Garibaldi Panorama & the Risorgimento, Brown University, Italian Studies Department και Brown University Center for Digital Scholarship, (2013), <https://library.brown.edu/cds/garibaldi>.

Women's Travel Writing, 1780-1840: A Bio-Bibliographical Database, <https://btw.wlv.ac.uk/>.

Genesis. SIS, Ιταλική Εταιρεία των Γυναικών Ιστορικών (Società Italiana delle Storiche)

https://www.societadellestoriche.it/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=255&Itemid=143

και

<https://societadellestoriche.it/2023/10/04/genesis-2023-xxii-1-viaggi/>.